

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban I.

Az elmúlt néhány évben több könyv is megjelent a kora újkori magyar rendiségről. Ezek közül először Ákos Barcsay doktori értekezését adták ki a 18. századi uralkodók trónra lépéséről (*Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Studien zur Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. St. Katharinen, 2002. *Studien zur neueren Geschichte*, 2. kötet), majd egy évre rá látott napvilágot Poór János akadémiai doktori disszertációja (*Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12*. Budapest, 2003.). 2005-ben jelent meg Joachim Bahlcke habilitációs értekezése a magyar püspökök politikai szerepéről (*Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation [1686–1790]*. Stuttgart, 2005.), és ugyanezen évben adták ki Párizsban Jean Bérenger és Kecskeméti Károly monográfiáját a 17–19. századi magyar országgyűlésről (*Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*. Paris, 2005.). A könyv 2008-ban már magyar fordításban is napvilágot látott: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918* (Budapest, 2008.). A sort Robert Evans kötete zárja (*Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c.1683–1867*. Oxford, 2006.), amely 1982 és 2003 közt keletkezett, részint már napvilágot látott, részint korábban még nem publikált tanulmányokból áll. A kora újkori magyar rendiség története iránt megélnéül érdeklődés alkalmat ad arra, hogy e könyvek bemutatását követően felvázoljuk a kora újkori és különösképpen a 18. századi magyar rendek historiográfiai értékelését illetően megfogalmazódó markáns álláspontokat, és ezek alapján megpróbálkozzunk egy kívánatos kutatási irány kijelölésével.¹ Egyfelől nem lehet eléggé nagyra értékelni, ha nem magyar anyanyelvű és külföldön élő történészek – amint arról itt a legtöbb esetben szó van – saját forráskutatásukra építve szólnak hozzá a magyar történelemről folyó diskurzushoz. Másfelől viszont nem csak az illendőség diktálja, hogy a magyar történetírás foglalkozzon munkáikkal, hiszen rendkívül érdekes, hogy e kutatók milyen kontextusba illesztik be a kora újkori magyar rendiség egyes problémáinak tárgyalását, illetve milyen értékítéletet társítanak leírásaikhoz. Álláspontjuk megismerése fényt vet arra, hogy milyen lehetőségek állnak ma nyitva a kérdéskör hazai kutatói előtt.

¹ Itt szeretném jelezni, hogy 2006–2007-ben két, a téma szempontjából fontos kötet is napvilágot látott: *Bündnispartner und Konkurrenten des Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*. Herausgegeben von Ammerer, Gerhard – Godsey, William D. Jr. – Scheutz, Martin – Urbanitsch, Peter – Weiss, Alfred Stefan. Wien–München, 2007. és *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Herausgegeben von Mat’ a, Petr – Winkelbauer, Thomas. Stuttgart, 2006. Ezekben több tucat tanulmány látott napvilágot, amelyek beépítését meg sem kísérelhettem ebbe a monográfiákat és Robert Evans összefüggő tanulmányait tartalmazó egyszerűsített kötetét tárgyaló ismertetésbe.

A magyar országgyűlés története 1608-tól 1918-ig

A tárgyalt munkák közül Jean Bérenger és Kecskeméti Károly könyve veszi fel a legkorábbi időpontban a tárgyalás fonalát. A szerzők a magyar történelem avatott ismerői. Bérenger professzor már írt könyvet a magyar országgyűlésről: az 1655 és 1681 közti diéták sérelmei alkották második monográfiájának tárgyát 35 évvel ezelőtt. További munkái jelentek meg a Habsburg Monarchiáról és Közép-Európa történetéről,² és egy sor további franciául, angolul, németül vagy magyarul olvasható tanulmányban fejtette ki nézeteit Magyarország és a Habsburg Monarchia történetét illetően.³ A szintén Párizsban élő Kecskeméti Károly 1989-es könyve az 1790-es évektől indítja a reformkor politikájának analízisét.⁴ Tanulmányaiban elsősorban ugyanezen időszakot vizsgálta.⁵ A kötet első öt fejezetét Jean Bérenger jegyzi, míg az 1790 és 1918 közti időszakot tárgyaló három fejezet (a könyv terjedelmesebb része) Kecskeméti Károly munkája.

A szerzőpáros kiinduló álláspontja a magyar országgyűlést illetően kifejezetten hízelgő: könyvük bevezetése azzal kezdődik, hogy az Európai Unió két tagállamában volt mindig parlamenti rendszer: Angliában, ami köztudott, és Magyarországon, amiről pedig Nyugat-Európában szinte senki sem tud. (3.)⁶ Bár általában beszélnek „magyar parlamentarizmusról” (eredeti 13.), Bérenger jogosan teszi ehhez hozzá a diéta összetételét elemezve, hogy inkább oligarchiáról, mint demokratikus intézményről van szó (27.) A szerzők tézise szerint a Habsburgok és a magyar rendek kompromisszumok sorát kötötték: az 1867. évi kiegyezés tehát messze nem tekinthető kivételesnek. Erre pedig azért került sor, mert „[v]alahányszor a Habsburgok a monarchia többi tartományáéhoz hasonló státust akartak Magyarországra kényszeríteni, mindig szembetalálták magukat a magyar politikai osztállyal, amelynek az országgyűlés volt természetes terepe, és amely az akár a fegyveres felkelés eszközéhez folyamodni is kész közvéleményre támaszkodott.” (11.) Jean Bérenger az intézményi struktúra áttekintése után leszögezi, hogy a magyar alkotmánytörténet eklatáns jellemzője az *ancien régime* intézményeinek folyamatossága és adaptációja az újkori realitásokhoz. (47.) A hitlevél és a koronázási eskü megmaradása miatt az örökös királyság 1681. évi bevezetését követően is szerződéses monarchiának tartja a Magyar Királyságot – egészen 1918-ig. (107.) A vizsgálat középpontjában a nemzet jogait védő diéta intézménye és a diétán zajló politika áll három évszázadon keresztül: „a parlamenti intézmény története” nyújtja „a legbiztosabb vezérfonalat az ország és az Ausztriához fűződő kapcsolatainak történetének megértéséhez”. (426.) Ezért indul a részletes tárgyalás a két táblás szervezeti rend 1608. évi kodi-

² Bérenger, Jean: *La République autrichienne de 1919 a nos jours*. Paris, 1971.; uő: *Les Gravamina. Remontrances des Diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'État*. Paris, 1973.; uő: *Finances et Absolutisme autrichien dans le seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris, 1975.; uő: *L'Europe danubienne de 1848 a nos jours*. Paris, 1976.; *La Tchécoslovaquie*. Paris, 1978.; uő: *Histoire de l'Empire des Habsbourg, 1273–1918*. Paris, 1990.; uő: *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale? (1415–1792)*. Paris, 2000.; uő: *Léopold 1er (1640–1705). Fondateur de la puissance autrichienne*. Paris, 2004.

³ Lásd a vele készült interjút és műveinek válogatott bibliográfiáját az Aetas 1994. évi 4. számában (160–165.)

⁴ Kecskeméti, Károly: *La Hongrie et le réformisme libéral – Problèmes politiques et sociaux, 1790–1848*. Roma, 1989. Vö. *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Budapest, 2008.

⁵ Lásd a vele készült interjút és műveinek válogatott bibliográfiáját az Aetas 2000. évi 1–2. számában (292–300.). Külön kiemelném nemrég megjelent könyvét: uő: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie, 1717–1809*. Paris–Budapest–Szeged, 2006.

⁶ Az ismertetésben alapesetben a magyar fordítás oldalszámait adom meg. Ha a hivatkozás az eredetire történik, azt külön jelzem.

fikációjától. Az eseménytörténet dominál azon időszakoknak a tárgyalásában is, amikor nem voltak országgyűlések.

Frappáns megfogalmazás, hogy a vasvári béke miatt a teljes magyar politikai osztállyal szembekerült I. Lipót: a katolikus párt átállt a protestáns ellenzék oldalára, aminek negyven éves polgárháború lett az eredménye. (87.) Bérenger éles szemmel mutat rá arra is, hogy az úgy nevezett labanc országgyűlést 1708–1709-ben nem az udvarhű lojalitás, hanem inkább a rendi ellenzékiség jellemezte: beterjesztett sérelmei „alig különböztek a felkelőktől”. A királyi biztos jelentésének tanúsága szerint a labanc rendek saját maguk urai szeretnének lenni az országban, a királynak csak pusztá címét hagyva meg. Minden egyházi javadalmat, kamarai és bírói hivatalt a magyaroknak követelnek, az ezeket betöltő idegeneket kiűznék az országból, és a várakat is magyar csapatokra bíznák. (136–137.) A francia történész természetesen erősen támaszkodik említett korábbi kutatásaira a 17. század derekának diétáiról: ebben a kérdésben forrásszinten otthon van, s jól ismeri a magyar nyelvű szakirodalmat is. Egyébiránt döntően külföldi követek jelentéseire építi munkáját, bár az 1712–1715. évi diéta bemutatásának alapját – komoly forrásfeltáró munka eredményeképpen – az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye képezi. A követjelentések felhasználásával egyébiránt nagy szolgálatot tesz a magyar történetírásnak, amely ezeket a forrásokat még távolról sem aknázza ki. Összességében tehát irigylésre méltóan sokféle levéltári forrás képezi fejezeteinek forrásbázisát, ugyanakkor a magyar szakirodalom az indokoltnál talán kevésbé jelenik meg a szöveg háttérében – bár ez teljes mértékig érthető.

Az 1698. évi concursus leírásából úgy tűnik, mintha a hadiadóból I. Lipót előterjesztésének megfelelően jelentős részt vállaltak volna a kiváltságosok (116–117.), pedig ez a hányad a végleges kivetésben már nem 5/16, hanem 1/16 részre rúgott csupán.⁷ Jean Bérenger egyébiránt az adó kérdéssel viszonylag keveset foglalkozik. Talán mivel érdeklődése homlokterében már régóta a sérelmek állnak, a közjogiak mellett a vallási kérdésekre és a hadsereg *excessus*a van inkább figyelemmel.⁸ Ahelyett, hogy III. Károly a pénzügyi kérdéseket a diéta helyett a *concur*susokkal akarta rendezni, amelyek csak az adó felosztására voltak felhatalmazva (159–160.), talán helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy az adó mennyiségének megszabása a századforduló éveiben döntően a király kezében volt, és a *concur*sus a hadiadót csak felosztotta, míg a Rákóczi-szabadságharc eredményeképpen (konkrétan 1708-tól) az adó mennyiségének megszabása alapvetően visszakerült a rendekhez az adómegajánló *concur*susok keretében.⁹ Túlzás azt állítani, hogy az adóbehajtás költségei felemésztették az adót: az idézett 1662. évben (33.) ugyanis nem történt hadiadó-megaján-

⁷ Országgyűlési Könyvtár, Gyurikovits-gyűjtemény (a továbbiakban: OGYK GY) 700.528: *Acta concursus regni Hungariae pro elaboranda methodo regulamenti militaris et norma in contri-buendo stabilienda, in diem 20 julii anno 1698 convocati, ac mense octobris eodem anno conclusi per Georgium Gyurikovits anno 1840 collecta.* 14.; R. Várkonyi Ágnes: *A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján.* Századok 99 (1965) 686., Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája.* Budapest, 1982. II. kötet 521.

⁸ Véleményem szerint a sérelmek túlértékelése ezek benyújtásának jogát egy szintre helyezni a 19. századi miniszteri felelősséggel, amely annál csak „másképpen” volt hatékony (eredeti 507.)

⁹ Tehát a diéta pénzügyi kompetenciái éppen nem a 17. század végétől lettek jelentősek (34.), ez az időszak inkább egy hiátus. Talán a *concur*sus kevésbé ismert volta áll azon kijelentés mögött is, amely szerint már I. Lipót megkísérelt csak a főrendekkel törvényt hozni, s ez a gyakorlat III. Károly és Mária Terézia alatt általánossá vált. (33.) Törvényt a rendek és az uralkodó mindig csak a diétán hozhattak a teljes országgyűlés hozzájárulásával.

lás: a diéta csak a hátralékokról rendelkezett, félharmincadot ajánlott meg és a koronaórzési pénzt a birtokosok részéről.¹⁰

A könyvben található néhány apróbb tárgyi tévedés, döntően annak betudhatóan, hogy egy ilyen átfogó munka jelentős részben szükségszerűen mások korábbi kutatásaira épül. A nemesek teljeskörű adómentességének tézise (22., 33., 34.) széles körben elterjedt a szakirodalomban, jóllehet legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a nemesség kisebbsége, a birtokosok szereztek a Rákóczi-szabadságharc után egy a kora újkorban addig nem jellemző adómentességet, amelyet azután csak ritka önkéntes megajánlások csorbítottak. Az állandó hadsereg 1715. évi „megszületése” szintén elterjedt nézet. Bérenger is úgy írja, hogy ezután a megye lett a felelős a magyar ezredek rekrutációjáért, elszállásolásáért és ellátásáért. (177.) Voltaképpen azonban nem ekkor született az állandó hadsereg, az ezredek sokáig még toborzással egészítették ki, és Magyarországon nemcsak magyar ezredek voltak elszállásolva, illetve nemcsak ezek toborozták itt.

A diéta összetétele a könyv koncepciója miatt kardinális kérdés. A részkérdéseket illetően nem értek mindig egyet Jean Bérenger-val. A személynök nem volt mindig köznemes (eredeti 37.), törvény csak 1765-től kötelezte az uralkodót, hogy köznemest nevezzen ki személynöknek. Szluha Ferenc nem volt személynök (155.), csak nádori ítélőmester. A két tábla persze nem is tisztán a „személyes meghívottak – képviselők” ellentét mentén vált el, ahogy azt a szöveg sejteti (25.): voltak személyes meghívottak az alsótáblán (apátok, prépostok) és választott képviselők a felsőn (Horvátországi). Kétséges az 1681. évi diéta megadott összetétele. Először is nézzük a felsőtáblát! A hivatkozott naplóban öt prépost van és nem 58.¹¹ Sem az apátok, sem a prépostok nem ültek a felsőtáblán (a pannonhalmi főapátot és a zágrábi nagyprépostot kivéve), ahogyan a húsz káptalani és konventi követ sem. (A forrásban 17 szerepel, és négy már másutt számba lett véve.) De ha mégis összeadjuk a könyvben említett számokat, az összeg 108 lesz, és nem 101. A világi főrendek létszámához továbbá nem kell „hozzászámítani” a királyi tábla 21 ülnökét, hisz ők is mind az alsótáblán ültek.¹² Az alsótáblán a Bérenger által megadott számokat összeadva 154-et kapunk, és nem 157-et, mint a szerző mondja – és itt ismét van kilenc káptalan képviselőjében 14 követ.

¹⁰ Lásd: 1662: 15. és 50. tc. (Márkus Dezső [szerk.]: *Magyar törvénytár* IV. kötet: [Az] 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900.)

¹¹ A hivatkozott forrás, a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) N120 [*Regnicolaris* levéltár, *Archivum Regni, Acta diaetalia*, 1618–1808] – *helyesen* – 11. kötet (a továbbiakban: N120 11. kötet) nem Maytan János zólyomi követ naplója, hanem Vizer János és Doloczky István bazini követeké, s Maytan János csak lejegyzője ennek. Ami ennél fontosabb, a naplóban szereplő egyetlen lista (3–8.) nem tisztán a megjelentek listája, hanem címe szerint a diétára meghívottaké – és valóban sok püspökség, konvent és káptalan anélkül szerepel, hogy konkrét név lenne megadva, és valamennyi prépost és apát neve is hiányzik. Az sem derül ki, hogy ki hol ül: a prépostokat és apátokat egyszerűen a prelátusok alatt sorolja fel a lista. Ugyanakkor – ami pedig már a megjelenetek listájára jellemző – több püspök, káptalani követ, a királyi tábla tagjai, távollévők képviselői és a vármegyei valamint városi követek mind név szerint vannak feltüntetve – noha őket a meghívást követően választották meg, illetve jelölték ki. A felekezeti hozzátartozás ezen a listán csak hat esetben van feltüntetve: néhány városi követnél. (A lista rendellenes voltát mutatja a *magnates* és *barones* terminusok felcserélése is az általánosan megszokotthoz képest. Valószínűleg a bazini követek a meghívottak listáját egészítették ki neveikkel, és ez került a naplóba letisztázva.)

¹² A szám azért ilyen magas, mert itt szerepel a királyi táblai báró és prelátus, az érseki ülnök, az altárnokmester, a királyi jogügyigazgató is, az ország ülnökeinek száma pedig öt. (MOL N120 11. kötet 5.) 1714-ben viszont a királyi tábla fele eltűnik (az ülnökök) – miképpen a 24 alsótáblai egyházi közel fele is, és csak 13-an maradnak. (189.) Vö. OGYK GY 700.504: *Acta publica comitio-*

A magyar kiadás megpróbálta a számszaki ellentmondásokat kozmetikázni. Az eredeti szöveg 69 köznemese helyébe 72-t írtak, hogy a 157-es összeg kijöjjön. Kihagyták az egész logikailag zavaró mondatot az alsótábla káptalani követeiről. (95., vö. eredeti 120.) Ez azonban nemcsak hogy nem korrekt eljárás, de más ellentmondásokat, mint láttuk, továbbra is a szövegben hagytak. Ráadásul ennek a diétának kivételesen nyomtatásban is megjelent a hivatalos naplója, amely pedig egészen más számokat ad meg. Összesen 272 résztvevője¹³ volt az 1681. évi soproni országgyűlésnek, a felsőtáblán ezekből 97 ült (22 fő-pap és 75 világi), az alsótáblán pedig 175 (11-en a királyi táblán, 18 egyházi, 60 vármegyei követ – túl azon a kettőn, akiket a királyi táblánál találtunk –, a távollévők 30 követe, 54 városi és két horvát követ).¹⁴

A vallási megoszlásnál Bérenger az alsóházban is „túlnyomó” katolikus többséget állapít meg 1681-re, ami részben számolási pontatlanság eredménye. Szerinte 66 vármegyei magyar és három horvát követből 26 volt protestáns (14 kálvinista, 12 lutheránus) és 46 katolikus. (Ez viszont összesen már 72, és nem 69 – innen a magyar kiadás azon 72-es száma, mellyel már találkozunk.) Jean Bérenger szerint a 44 városi követből 16 volt protestáns, a 27 távollévőt képviselő követből kilenc. A 14 káptalani követet (akik természetesen katolikusok) is számításba véve az alsótáblán összesen 51 protestáns és 142 katolikus lenne. (Ezek persze rossz számok, hisz ő 51 protestánst és 106 katolikust sorolt fel – a magyar kiadásban az újabb kozmetikázás eredményeképpen ezek a számok szerepelnek.) A szöveg viszont arra épít, hogy a protestánsok aránya az alsótáblán csekély (26% számítható Bérenger aggregált adataiból), pedig saját rész-számait összegezve, ahogy azt a magyar kiadás szövege is teszi, már 31% a protestánsok számaránya, közel annyi, mint a hivatalos napló által számítható minimum 32%.¹⁵ Ezt a 2/3:1/3 arányt pedig talán kis túlzás „túlnyomó” katolikus többségként aposztrofálni. (Vö. 94–95. és az eredeti 120–121.)

Problematikusnak érzem, hogy az olvasó statikus képet kap az országgyűlésről, egy olyan modellt, amelyek elemeit a szerző időmegjelölés nélkül teszi egymás mellé.¹⁶ Pedig csak a Jean Bérenger által tárgyalt két évszázad alatt is rendkívül sok változás volt intézményi tekintetben. Csupán a 18. századi gyakorlatot ismerve is torzítónak érzem azt a leegyszerűsítést, hogy a diétán a 18. századig mindenkinek egy szavazata volt, majd csak a 18. századtól volt a megyéknek egy-egy szavazata. (27.)¹⁷

Talán az a leginkább zavaró, hogy az olvasó nem mindig ismer rá ezekre a diétákra Bérenger leírásában. Sok fontos dolog kimarad, és néha esetleges, mi kerül be. Noha sok

rum a die octava septembris 1714 usque diem 15 junii 1715 celebratorum, vigilintissima industria et sumptibus Georgii Gyurikovits collecta 1–10.

¹³ Jean Bérenger-nél 376 van, meg is jegyzi, hogy nem tudja, hogy fértek el. (94.)

¹⁴ *Acta Comititalia Hungarica Soproniensia Anni MDCLXXXI.* H. n., é. n. 57–63.

¹⁵ A 62 megyei követből 61 vallását ismerjük: 33 katolikus volt, 14 református és 14 evangélikus; 54 városi követből 50 vallását közlik: 32 pápista, kettő kálvinista és 16 lutheránus volt; a távollévőket képviselő 29-ből 25 felekezetét tudjuk meg: 18 katolikus volt köztük, hat lutheránus és egy kálvinista. 18 az egyháziak száma, 11 pedig a királyi táblánál ülőké, akiket inkább katolikusnak lehet vélelmezni, bár esetükben a forrás nem adja meg a felekezetet. (Uo.)

¹⁶ Forrása elsősorban Bónis György kiváló, de már közel negyven éves német nyelvű összegzése: Bónis, György: *Die ungarischen Stände in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* In: Gerhard, Dietrich (Hg.): *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert.* Göttingen, 1969. [= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 17.; Études présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'état et du parlementarisme 37.]

¹⁷ Vö. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792.* Budapest, 2005. 281–319.

szó esik I. József esküjéről és hitleveléről, Jean Bérenger nem említi a közös értelmezési záradék utólagos betoldását ebbe. (101–112.) Van országgyűlés, amelynek tárgyalása egy bekezdésre rüg csak (72.), míg az ónodi országgyűlés 1707. június 6-i drámai üléséről terjedelmes beszámolót kapunk (131–133.) Azonban az 1712. évi diétai tárgyalások igen részletes bemutatásából (143–150.) is kimarad a hatnapos *systema*, pedig talán a leglényegesebb volt, illetve mindenképpen a legfontosabb mozzanatok egyike, amely példának okáért feljogosítja például Ember Győzöt arra, hogy az 1710–1720-as éveket „a magyar történet egyik reformperiódusának” tartsa.¹⁸ Az 1728–1729. évi diéta bemutatásából kimarad a két legfontosabb téma: az adóalapról folytatott vita és a felekezeti konfliktus. (159–162.) 1751-ről olvasva nem értesülünk arról, hogy a sérelmek orvoslásával amúgy is messzemenően elégedetlen diétát¹⁹ végül a szabad királyi városok ügye állította teljességgel szembe a kormányzattal. (170–173.) Az 1764–1765. évi diéta bemutatásából teljesen hiányzik az úrbérendezés ügye (218–221.), amely pedig a legfontosabb aduja volt a kormánynak még akkor is, ha nem lett belőle semmi – de ezzel fenyegetve és a nemesi felkelés szabályozását (a nemesi adózás bevezetését) feladva érte el célját a hadiadó-emelés tekintetében. A vámrendeletéről sem hallunk semmit, ami azért kár, mert a követjelentések alapján a vámkérdések sok részletéről kapunk információt a diétai tárgyalások időszakából. Esetenként világosabb tárgyalásra lett volna szükség, hogy többet megtudjon a 21. századi olvasó, mint a *Serenissima*, amelynek a velencei követ jelentett: milyen pontokon sikerült közjogi engedményt elérniük a rendeknek, és hol verte vissza támadásaikat Mária Terézia, mi is lett az alkudozások végeredménye.

Egy-két kisebb dolog kiigazításra szorulna: Az ősiség nem egyszerűen annyit jelent, hogy a magvaszakadt családok birtokai visszazállnak a koronára. (13.) A parasztok nem voltak mindig kötelesek eladni bortermésüket a földesúrnak és az ő borát megvásárolni (79.) – a kényszervásárlások és kényszereladások rendszere és a kocsmákban kimért dézma- vagy egyéb földesúri bor árusítási monopóliuma csak az év egyik részére vonatkozott, máskor a parasztokat is megillette boruk eladásának joga. Nemcsak a 18. században volt ez így, de a 17. századra is a jobbágyi bortermés (egyébként) szabad forgalmát állítja Zimányi Verának Bérenger által itt hivatkozott tanulmánya.²⁰ A Zrínyiek otthona nem Szlavóniában volt (30.), a Muraköz Zala megyéhez tartozott. A Hegyhát természetesen nem a hegyháti járás székhelye. (40.) A választott királyságot aligha lehet a honfoglaló magyaroktól eredeztetni. (14.) A legelterjedtebb álláspont szerint Aranybullát a II. Andrástól a szerviensek kényszerítették ki, és nem a bárók. (4.) Ha akadhatott is utazó, aki a középkor végi Magyarország „(relatív) népsűrűségén” döbbsen meg, ez a kijelentés teljesen félretájékoztatja az olvasót. (4.) A Budai Nagy Antal-féle felkelést talán mégsem lehet egyszerűen román parasztfelkelésnek tartani. (42.) Túlzás, hogy Dózsa-féle parasztfelkelés utáni megtorlás és a jobbágyság röghöz kötése kettévágta volna a nemzetet. (4.) A kor fogalmai szerint a jobbágyok nem alkották ennek a részét, ha pedig a mi fogalmainkat használjuk, akkor az a kérdés merül fel, hogy csak ekkor vágta-e ketté a „nemzetet”? Leegyszerűsítőnek tűnik azt állítani, hogy a magyar állam a Habsburgok királlyá választásával megszűnt „szuverén állam”

¹⁸ Ember Győző: *Az országgyűlések*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): Magyarország története 1686–1790. Budapest, 1989. [= Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története IV. kötet] 396.

¹⁹ Horváth Mihály: *Magyarország történelme* VII. kötet, Budapest, 1873². 305.

²⁰ Zimányi Vera: *Gazdaság és társadalom a 17. század első felében*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. [= Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története III. kötet] Budapest, 1985. 967.

lenni – egészen az első világháborúig. (eredeti 9.) Mert mit is jelent az állam szuverenitása a kora újkorban? Bodin-i értelemben az uralkodók törekedtek arra, hogy megszerezzék a szuverenitást, de hát hol van ez a modern állam szuverenitásától? Továbbá talán nem a leghelyesebb úgy fogalmazni, hogy Szapolyai Jánosnak az erdélyi fejedelemség lett a menedéke. (7.) Az érdeklődő laikusok kedvéért talán inkább úgy kellene fogalmazni, hogy I. János magyar királysága az ország keleti részeire terjedt ki, s Buda elvesztésével szorult vissza utóda, János Zsigmond Erdélybe és a környező területekre. Erdélyről szólva a három nemzet uniójának és a vajdaságnak a tárgyalása inkább zavaró, mert jól látható a kontinuitás hiánya a kora újkorral. (7., 42.) Az erdélyi országgyűlés 15. századi eredetisége viszont (mely mintha kontinuitást létesítene) egyenesen félrevezető (42.): nem véletlen, hogy az Erdélyi Országgyűlési Emlékek sorozata is 1540-nel indul.²¹ A *Partium* természetesen nem csak a 17. század elejétől tartozott Erdélyhez. (82.) A nagyváradi püspökség a 16. században nem volt török kézben, legalábbis a székhelye nem. (18.) Bocskai nem Álmosd városát támadta meg, hanem a császári csapatokat Álmosd közelében rohanták meg a hajdúk. (51.) Illésházy István nem kálvinista volt, hanem evangélikus. (52.) A székelyek nem általában maradtak katolikusok, hanem csak Csíkbán és Háromszék egyik részében. (71.) Nem állíthatjuk, hogy az ország bárói 1527-től 1784-ig Pozsonyban rezideáltak volna (eredeti 24.), a rendi hivatalviselőktől a szakszerűsödés és intézményesülés ilyen szintjét nem várták még el. 1741-ben Mária Terézia kíséretében Lotharingiai Ferenc és nem Károly herceg volt. (164.) Nem világos, miért ír a szerző a helyes 1703 után nyomban kétszer is 1701-et a Rákóczi-szabadságharc kezdőéveként – egy bekezdésen belül: „1701-ben Magyarország ismét fellázadt a Habsburgok ellen.” (119.) Ekkor csak Rákóczi letartóztatása, hűtlenségi pere és szökése történt. Stájerország szomszédságában a Horvát-Szlavonország és a Dunántúl van, nem pedig Alsó-Magyarország. (139.) Elvéve a könyv fejezetei közt is ellentét mutatkozik. A Bevezetés szerint Magyarországon 1840-ig volt az igazságszolgáltatás és a közigazgatás nyelve a latin. (3.) Kecskeméti ellenben idézi is az ez ügyben rendelkező 1844. évi 2. törvénycikket. (262.) A szabad királyi és bányavárosok felsorolása (az eredetiben a főszövegben, a magyar változatban a lábjegyzetben) szintén hiányos, akár a középkor végi törvényekkel vetjük össze, akár a kora újkor eleji országgyűlési megjelenés gyakorlatából indulunk ki, amely a listát folyamatosan bővítette. (26., eredeti 36.)²²

Az 1790. esztendővel Kecskeméti Károly veszi át szerzőtársától a tárgyalás fonalát. Jelen dolgozat az általa írt fejezetekből elsősorban a hatodikkal foglalkozik, amelynek tárgya a rendi országgyűlés, a többi igazából nem képezheti tárgyát. Az 1848-tól 1918-ig terjedő részekre ezért itt csak vázlatosan térünk ki.

Kecskemétiben már eddig is az 1790 és 1848 közti időszak értő kutatóját tiszteltük, s jelen összefoglalása is sok tekintetben gyarapítja ismereteinket e korszakról. Még szerzőtársánál is nagyobb változatosságban használ szakirodalmat, kiadott és levéltári forrásokat. Távolról sem meglepő módon itt is határozottan képviseli azt a nézetét, hogy érdemi folytonosság mutatható ki a magyar politikai elit egy része által a 18. század végén és a reformkorban vallott nézetek közt. Erre mutat rá Hajnóczy munkásságát (183.), Kállay Ferenc elfeledett 1833. évi kéziratát (217.) vagy a rendszeres bizottsági munkálatok hatását értékelve (194.) Innen időben még egy lépést téve visszafelé, kifejti azon véleményét is, hogy a 18. század végi elit a megelőző évtizedek gyermeke, mert a magyar politikai osztály 1765 és

²¹ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek* I. kötet: 1540–1556. Budapest, 1875.

²² Vö. Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiaja. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 2003. 83–87.

1790 közt átalakult Mária Terézia és II. József, az egyetemjárás és a szabadkőművesség hatására. (181.)

Kecskeméti Károly azt állítja, hogy a liberalizmus hozta el azt az alapvető változást, hogy a diéta feladatának már nem csupán az ország jogainak és különállásának védelmét tekintették, hanem az ország állapotának előmozdítását a haladás szolgálatában. (221.) A liberális reformellenzék elvetette a sarkalatos törvények megváltoztathatatlanságát, és a harmincas évekre a konzervatívok lesznek a régi alkotmány hű védelmezői – Metternich szövetségeseként. (223.) Ami viszont nem változott, az az, hogy a reformkorban is a diéta maradt a politika központjában. (eredeti 288.)

A vármegyei követek súlya nőtt a 18. században, az arisztokrácia mégis megőrizte politikai és társadalmi túlsúlyát, állítja, mindenesetre ahhoz eléggé egyensúlyközeli állapot jött létre 1790–1791-re, hogy vegyes ülésen határozzanak a diétán. 1792 után a rendek emancipálódtak a személynök befolyása alól, és áthelyezték a valódi döntéshozatalt a kerületi ülésbe, míg a főrendek békés kormánypártiságra rendezkedtek be. A felsőtábla kormánypártisága miatt a két évszázadig működő kétkamarás rendszer akadozott, a törvényhozás megbénulással fenyegetett. (225–226.) Vagyis úgy fogalmazhatunk, hogy a fő politikai törvonal, amely a 18. század legnagyobb részében a nemzetet és a királyt választotta el egymástól, a reformkorban átkerült a liberális ellenzék és a kormánypárt közé.

Kecskeméti nagyon hasznos életrajzi vázlatokban mutatja be a századforduló politikai életének olyan főszereplőit, mint Zichy Károly, Pálffy Károly, Ürményi József és ócsai Balogh Péter. (184–185.) Külön rendkívül érdekes alfejezet foglalkozik az 1790 és 1848 közti követek szociológiájával. A 46 magyar megye követeit 470 család adta. Ha a nőágakat is tekintetbe vennénk, akkor ez a szám még alacsonyabb lenne.) Megyénként 6–19 családból kerültek ki a diétai követek. (A szélső pólusokat ebben a tekintetben Árva, illetve Temes és Szatmár vármegye képviseli.) 25 család három generációban is adott követeket, 87 család több megyében is, 16 család 3–6 megyében, akik az összes 1402 mandátum közel 15%-át töltötték be. A századforduló éveinek (1790–1812) és a reformkornak a diétáit összevetve az derül ki, hogy a politikai elit kitágult, hiszen az első periódushoz képest 1825–1848-ban sokkal többen kaptak csak egy diétára követséget. (218–221.)

1848-ban a népképviselési képviselőválasztásokon végül is a választókerületek kisebbik részében került sor a többségi elv tényleges érvényesítésére, az esetek többségében a verseny – már ha volt egyáltalán – már a szavazatszámolás előtt eldőlt. (292.) Összességében a rendi diéta letűntével is megmaradt a magyar politikai osztály hegemoniája (294.), bizonyítva Lewis Namier igazságát, aki szerint „Minden választási rendszer végeredménye olyan parlament, amelyben a képviselők nem annyira azért ülnek, mert egy sajátos és esetleg teljesen irreleváns »választás« rendszerén keresztülmentek, hanem inkább mert azon körökhöz tartoznak, amelyek elsősorban a nemzet politikai ügyei iránt érdeklődnek, és így a politikai nemzetet alkotják.”²³ (És, tegyük hozzá, ilyenként elfogadják őket.) A rendi diéta helyére a folyamatosság teljes megtartásával lépett a népképviselési országgyűlés. Ezért az országgyűlés tényleg egy olyan intézmény, amelynek története végigvisz minket a kora újkori és újkori magyar történelmen a rendi Magyarországból a modern Magyarországba.

Jean Béranger és Kecskeméti Károly könyve az országgyűlés történetéről már a rendiség korszakáról vagy a forradalom, a szabadságharc és a neoabszolutizmus koráról szólva is felölelte a magyar politikatörténet legfontosabb fejleményeit. Az 1867 utáni időszakról szólva – amelyet már valóban megalapozottan lehet magyar parlamentarizmusnak nevez-

---

²³ Sir Namier, Lewis: *The Structure of Politics at the Accession of George III*. London, 1957². 134.

ni,²⁴ bár ennek defektusai is közismertek voltak mind a kortársak, mind a történészek előtt – a narratíva teljes köztörténété szélesedik.²⁵ A dualizmus közjogi harcaiban Kecskeméti Károly szerint a régi kuruc–labanc ellentét éledt újjá, és nem a kevésbé prosperáló és kevésbé befolyásosak rendszerellenes fellépéséről van szó. (359–360.)

Általában véve Kecskeméti elég kemény ítéletet fogalmaz meg a magyar politikával szemben. Úgy látja, hogy a „három nemzedék” a demokratikus értékeket feláldozta a „szuverenitás délibábjának” az országon belül „a magyar²⁶ szupremácia”, „nemzetközi téren” pedig az osztrák gyámság ellen küzdve. (299.) A könyv konklúziója is a 19. századi nyelvi nacionalizmust hibáztatja a történeti Magyarország széteséséért. A szerzők úgy vélik, hogy ha a parlament hű maradt volna tradícióihoz, akár meg is találhatta volna ennek ellenszerét. A nyelvi kérdésben kellett volna egy kompromisszumot kidolgoznia. (428–429.)

Kecskeméti Károly általában sok kérdésben foglal markánsan és szigorúan állást. 1848 októbere kapcsán forradalmi fertőzésről beszél. (eredeti 366.²⁷) A Függetlenségi Nyilatkozatot teljesen elhibázott lépésnek tartja (309., 312.), nem téve fel a kérdést, vajon a megbékélésre a másik oldalról mennyiben lett volna fogadókészség. Jean Bérenger nem ítélte ilyen élesen az ónodi trónfosztás kapcsán, pedig abban az esetben sem sikerült nemzetközi támogatást szerezni, s akkor több volt a kompromisszumkészség a Habsburgok oldalán. Kecskeméti később határozottan szembeállítja a (liberális és forradalmi gyökerű) jó nacionalizmussal az antiszemita jobboldali nacionalizmust, s úgy véli, hogy a magyar konzervativizmus Tisza István óta autoriter és antidemokratikus vonásokat mutat fel. (386–388., 410.)

Kérdéses, hogy az örökváltsági szerződések vagy az önkéntes háziadó-fizetés esetében tényleg a civil társadalom „kért-e szót”, vagy ekkor is inkább a politikai nemzet tagjai cselekedtek, ha a diéta keretein kívül is. (270.) A magam részéről nem értek egyet Kecskeméti Károly véleményével, amely szerint abból a célból született a kerületi ülés, hogy a katolikus (dunai kerületek) és protestáns sérelmeket (tiszaiak) külön gyűjtsék össze. (286.)²⁸ Túlzás kijelenteni, hogy a német szövetségi politika ellentétes volt a Monarchia létérdekeivel, mert ennek oltárán feláldozta a Habsburg-hatalom évszázados garanciáját, az angol szövetséget. (358.) Túl az érdemi (a 19. századra vonatkozó) ellenérveken: már a Kaunitz által tető alá hozott, „diplomáciai forradalommal” felérő francia szövetségi politika megszakította néhány évtizedre ezt az együttműködést.

A magyar kiadást ifjabb Benda Kálmán, Bethlen Attila és Lajtai L. László fordításában vehetik kézbe az olvasók. Miskolczi Ambrus bevezető szavai értékelik a monográfiát, kiemelik erőnyeit, és elhelyezik azt a francia történetírás kontextusában – és a helyzethez illő nagyvonalúsággal átlépnek annak kisebb hiányosságain. (Ugyanő írta az első elemző és méltató ismertetést a munka francia eredetijéről, amely részletesen méltatja a két szerző

---

²⁴ Mert ugyan nagyon hízelgő azt olvasni, hogy Magyarország évszázadokon keresztül „parlamentáris ország” volt, egyetlenként a Habsburgok birodalmában (427.), ez a megállapítás mégis elfedi az országgyűlés intézményének nagy horderejű változásait, és ezért inkább félrevezető, mint hasznos.

²⁵ A századforduló éveinek történetét számomra a legmeggyőzőbben Péter László fűzte fel egy gondolati szálra, a haderőreform kérdését a középpontba állítva. (Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998. *passim*) Kecskemétinél ez a kérdés talán túlságosan is a háttérbe szorul. (391.)

²⁶ „Magyarophone” – tehát magyar nyelvű. (eredeti 359.)

²⁷ A magyar változat tapintatosan csak „forradalmat” említ. (304.)

²⁸ Szijártó: *A diéta*, 331–341.

kétségtelenül impozáns történeti teljesítményét.²⁹ A kritikai vonulat ezért is kaphatott itt valamivel nagyobb teret annál, mint hogy e nagyívű munka kétségtelen erényeihez képest arányos lett volna.) A magyar kiadásban több kiegészítés és helyesbítés is olvasható az eredeti szöveghez képest. Például Iványi Emma kiváló monográfiájának felhasználásával az 1696. évi *conkursus* bemutatása jóval pontosabb és árnyaltabb lett. (Vö. 114–115. és eredeti 144–145.) Helyére került a Hajdu Lajosra történő hivatkozás. (38., vö. eredeti 51.) A szövegben dolgozók kijavították azt a hibát, hogy az eredeti kiadás, amikor szétválasztotta a fejeként meghívottakat, a püspököket a születésük okán meghívottak közé sorolta a mágnások mellé, és nem a „hivataluk” okán meghívottak közé, mint az országbárákat. (23., vö. eredeti 34.) A bővebb magyar szövegváltozat kiigazítja a francia eredetit a kerületi táblák vonatkozásában is. Ott a négy (ténylegesen felállított) kerületi tábla mellett szerepel a nagyváradi is, melyhez a reinkorporált vármegyék tartoztak volna – jöllehet Nagyvárad a négyből az egyik, a tiszántúli kerületi tábla székhelyül lett kijelölve. (158., vö. eredeti 198.) Az eredeti szöveg azon állítása, hogy Erdély 1568 után osztrák–török kondominium lett volna (eredeti 56.) a magyarból szerencsére kimaradt, s helyébe a drinápolyi béke summázata került. (42–43.) Koronázásakor természetesen nem a király adott a rendeknek ajándékot, ahogyan a francia szövegben szerepel, hanem fordítva. Ezt a magyar kiadásban kijavították, hivatkozással az 1715. évi 4. törvénycikkre, majd kihagyták azt a mondatot is, amely szerint ezt azután a rendek megköszönték az uralkodónak. (144–145., vö. eredeti 181–182.) A magyar kiadás készítőinek gondosságát dicséri az is, hogy észrevették, hogy az ingyenmunka megváltása 1729-ben a kiváltságosokra nem vonatkozhatott, hiszen ez őket sohasem terhelte. E mondat helyébe a törvénycikket idézték be a *gratuitus labor* megváltásáról. (161., vö. eredeti 201–02.) Az 1608. évi januári részgyűlés és a diéta összeülése (november helyett szeptember) kapcsán a magyar kiadás helyreigazítja, illetve kiegészíti az eredetit. (51., vö. eredeti 65–66.) Amikor az eredetiben egy bekezdésen belül kétszer is szerepelt ugyanazon mondat, a fordító a másodikat tapintatosan elhagyta. (53., vö. eredeti 68.) Meglepő hatást tesz a francia szöveg, mikor egy forrás idézésénél elmarad az idézőjel.³⁰ Ugyan nem tett idézőjeleket, de egy ponton a magyar fordító ki is lépett a szövegből, s értelmezte azt, nyilvánvalóvá téve, hogy a velencei követ jelentését olvassuk. (153., vö. eredeti 192.)

Bérenger általában jól tesz különbséget szolgabírák és táblabírák közt – egy kivétellel. (eredeti 52.) A magyar változatban kiigazították ezt a mondatot: az alispán a megyei törvényszék üléseire valójában a táblabírákat hívta össze, s nem a szolgabírákat. Ezek megnevezése azonban latinul nem *jurati assessores* – ők az esküdtek. (39.) Az 1712. évi diétai tanácskozásokról szóló francia szövegben a „comitat de Sümegh” a latin terminus (*comitatus Simighiensis*) félrevezető átültetése: nem Sümeg, hanem Somogy megyéről van szó. (eredeti 182., 187.) A magyar változatban e hiba kijavítása nem sikerült tökéletesen: nyilvánvalóan Sümeg elhelyezkedése miatt került a két szöveghelyre Zala megye. (145., 149.) Jöllehet a két megyét – ebből a szempontból véletlenül – a török időkben tényleg egyesítették, és a szétválasztás törvénybe iktatására csak 1715-ben került sor, a két említett esetben a kérelem, illetve a viszály a pannonhalmi főapáttal tényleg csak Somogy s nem Zala megyét érintette. A magyar kiadás készítői észrevették, hogy a Magyar Törvénytár idézett „klasszikus kiadását” nem Markó Árpád adta ki 1897-ben, hanem Márkus Dezső szerkesztésében jelent

²⁹ Miskolczi Ambrus ismertetése: *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 1146–1158. Lásd még Marie-Françoise Vajda ismertetését: *Magyar Tudomány*, 166. évf. (2006) 120–123.

³⁰ Miskolczi Ambrus is megjegyzi ezt a hiányosságot a francia kiadásról írott ismertetésében: *Miskolczi: Ismertetés*, 1150.

meg – de arra már nem gondoltak, hogy az évszám is téves: a *Corpus Juris Hungarici* kötetei csak 1899-től jelentek meg. (9., 32., vö. eredeti 14., 43.)

A magyar fordításba bekerültek további információk a hitlevélről – de valamilyen oknál fogva nemcsak két fontos mondat maradt azután ki a rendi dualizmus szerződéses természetéről és sarkalatos törvényekről, hanem az 1655-ben kiadott hitlevél egész oldalas ismertetése is. Ehelyett egy bekezdéssel később egy olyan passzus olvasható a nádorról, amely az eredetiben még egy alfejezettel később szerepelt. (14–15., vö. eredeti 20–22. és 27.) Az eredetiben a határőrvidéki katonaságról olvasható bekezdéssel 50 oldallal korábban már találkozhattunk szinte szóról szóra. A különbség szinte csak annyi, hogy ott más forrás volt hozzá megadva a lábjegyzetben. A két stílusban eltérő magyar szövegváltozat közül az előbbiben viszont egy állítás az ellentétébe fordult. Ezt a bekezdés később olvasható második verziója javítja azután ki: a katonai határőrvidék a Haditanács alárendeltségébe tartozott. (6., 47., vö. eredeti 11., 61.)

Jean Bérenger korai könyve címének magyar fordítása kissé sutára sikerült: az a magyar országgyűlés *sérelmeiről* szól, és nem *panaszairól*. (Ez a munka egyébiránt nemcsak a magyar kiadás bibliográfiájából maradt ki, hanem már a franciából is.) Az eredetihez képest imitt-amott hibák is csúsztak a magyar kiadásba: van, hogy az egy nem létező könyvre hivatkozik. (159.) A magyar rendiség alapelve szerint „az országgyűlés véleményét” nem „jogi ügyekben” kell kikérni, hanem azt a „törvényhozásba kell bevonni” (33, vö. eredeti 44.) Bérenger nem mondja, hogy „a bárók tanácsa” alkotott volna önálló kormányzatot (24., vö. eredeti 33.), ő csak a korábban felsorolt zászlósurakra: a nádorra, az országbíróra, a tárnokmesterre, a horvát bánra – vagyis az országbárokra –, a koronaőrökre és a főkapitányokra gondol. Vajon miért lett Jean Bérenger *Johannes Maytanjából* a második hivatkozásban Majthányi János? (94–95., vö. eredeti 120–121.)³¹

Általában például az 1723. évi 30. törvénycikkről szokás beszélni, s nem 30. törvényről. (158.) Ugyan teljesen korrekt II. Szapolyai János erdélyi fejedelemeiről beszélni (5.), mégis szokatlan – a János Zsigmond névváltozat van elterjedve a szakirodalomban. Meglepő, hogy a magyar szöveg néhol átrendezi az eredeti bekezdéseit. (pl. 52., vö. eredeti 66.) A honosításokról, Pázmányról, Lippay Györgyről és Kisdi Benedekről szóló bekezdések a magyar változatban lábjegyzetbe kerültek – minden bizonnyal szerzői döntésre. (68–70. vö. eredeti 88–90.) Szintén csak a szerző rendezhette át teljesen a Rákóczi-szabadságharcról szóló fejezet bevezetését (120–121., vö. eredeti 152–154.), amivel viszont sikerült néhány ismétlődő mondatot is eltüntetni a szövegből. (eredeti 152. és 154.) Nem világos, vajon a fordító tompítja-e az éles megfogalmazást, vagy a szerzői intenciók változtak, amikor az „Egy hekatomba okai” fejezetcímből „A reformremények szétfoslása” lesz – a két cím drasztikusan különböző történelmi értékeléseket sejtet a nyelvi kérdés reformkori kezeléséről, arról, hogy „Magyarország belépett az intézményesült nacionalizmus korába.” (261., 263., vö. eredeti 317.) A francia szövegben Kecskeméti Tőkéczi László készülő Tisza-életrajzát említette egy lábjegyzetben, a magyar kiadás ide egy forráspublikációra való hivatkozást tett, s nem az – egyébiránt már 2000-ben megjelent – biográfia adatait. (386. vö. eredeti 460.)³²

Ha az apróságoktól visszatérünk a nagyívű kötet fő mondanivalójához, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a szerzőpáros alapján pozitív képet fest a magyar országgyűlésről,

³¹ Nagy Iván valóban tud egy Majthányi Jánosról a korból, de mi támasztja alá a két személy azonosítását? (Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VII. kötet. Pest, 1860. 255–256.) Ezt kideríteni persze tényleg nem a fordító dolga.

³² Tőkéczi László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Budapest, 2000.

amelyet a történeti Magyarország legfigyelemreméltóbb teljesítményének tartanak. „1848–1849 és a dualizmus korának parlamenti rendszere évszázadok során kiépült szilárd alapon nyugodott.” (425.)

A Habsburg-birodalom és Magyarország, 1683–1867

R. J. W. Evans a kora újkori és modern kori magyar történelmet közlelő ismerő külföldi történészek egyik legkiválóbbika. De nemcsak Magyarország történelmét kutatja, hanem a cseh forrásokat éppúgy ismeri, mint a német nyelvűeket. Korszakos monográfiáját a Habsburg-birodalom 16–17. századi történetéről írta³³ – jelen könyve lényegében a 18–19. századról szóló folytatás. Az oxfordi egyetem *Regius Professora* bő két évtizedes történészi munkásságának gyümölcseit foglalta egybe az *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867* című kötetében. Ennek 16 tanulmánya tágas körökben járja körül a címben jelzett témát. Van olyan darabja a gyűjteménynek, amely már 1526-ban felveszi a tárgyalás fonalát, s van, amely 1871-ig (sőt a gondolati ívet meghosszabbítva akár napjainkig) vizsgálja a Habsburg-birodalom történetének valamely aspektusát. A csehekkel foglalkozó tanulmányok is fontos részét teszik ki a kötetnek, habár számban valóban felülmúlják ezeket a magyar tematikát tárgyaló írások. A szerző a historiográfia két fő iránya, a birodalmi, Bécsre összpontosító és az egységet képező régiókra (példának okáért Magyarországra) összpontosító közt próbált „egy harmadik utat kijelölni, összekapcsolni a regionális vagy perifériális perspektívákat és felmérni ezeknek a központra gyakorolt egyenkénti, illetve összesített hatását.” (vii–viii.) Ehhez feltétlenül arra volt szükség, hogy a szerző több „periférián” is éppoly otthonosan mozogjon, mint a centrumban, és jelenleg talán nincs is olyan történész, aki ezt nagyobb magabiztossággal tehetné, mint Robert Evans.

Mintegy bevezetőül állított tanulmányában („A Habsburgok és Közép-Európa, 1683–1723”³⁴) kifejti, hogy az 1700 körüli évtizedekben a Habsburg állam elszalasztott egy esélyt. Voltak ugyan törekvések a központosításra, de ezek gyengék és erőtlenek voltak, a húszas évekre pedig az udvar egyre inkább tehetetlensége foglya lett. (12–13.) A Habsburgok császári hagyománya ugyanis ötvözte az ellenreformációs katolicizmus és a birodalmi gondolat kettős kizárólagosságát, ami eleve lehetetlenné tette a vallási türelem és a többnemzetiségű mivolt érvényesülését, ami – amint ezek későbbi érvényesítése mutatja – ismét élet-erőt kölcsönözhetett volna a birodalomnak. (14.)

A könyv első részének tanulmányai a felvilágosult abszolutizmus – vagy ahogyan a cím a hangsúlyok átrendezésével mondja, az „abszolutista felvilágosodás” – kérdésköréhez kapcsolódnak. A „Mária Terézia és Magyarország” című, eredetileg 1990-ben napvilágot látott tanulmány a megalapozó jelentőségű fejezete a könyvnek a Habsburgok és Magyarország közti viszony tekintetében. Evans leszögezi, hogy a modern Habsburg történelem 1740-ben kezdődik: Mária Terézia reformjai (1748–1756, 1763–1780) modernizálták és konszolidálták a birodalmat. A modern osztrák–magyar viszony is innen eredeztethető. Ez mindkét szélsőségre érvényes: az alkotmányos hagyományok tiszteletben tartására (1741) és felrúgására is (1765). Bár Mária Terézia kompromisszumaival sok mindent megvalósított, a fennmaradó elemi antagonizmus később József minden törekvését megghiúsította. Közben Magyarország és a többi tartomány közt mindinkább nőtt a szakadék: Magyarország kimaradt

³³ Evans, R. J. W.: *The making of the Habsburg monarchy 1550–1700: an interpretation*. Oxford, 1979. Első monográfiája: uő: *Rudolf II and his world. A study in intellectual history, 1576–1612*. Oxford, 1973. Lásd még a vele készült interjút az *Aetas* 1993. évi 4. számában (213–217.)

³⁴ Első megjelenés; eredeti változatában 2003-ban egy oxfordi konferenciára készült.

az effektív abszolutizmus „ausztriai” kiépítéséből. Amott az intézményi változás sokkal gyorsabb volt, és messzebb ment. A két fél közt a különbség egyre nőtt, és a dualizmus előrevetette árnyát. (17–18.)

Robert Evans az 1740-es években meginduló változásoknak három aspektusára hívja fel a figyelmet: a politikai-társadalmi, a kulturális-ideológiai és a dinasztikus-katonai vonatkozásokra. Azt állítja, hogy az arisztokratikus és provinciális oligarchiát – részben ennek átalakításával, részben kiegészítésével – központosított bürokratikus államigazgatás váltotta fel. A katolikus egyház szerepét a közjóra (*allgemeines Wohlfsein, das allgemeine Beste*) alapuló hazafiság, az állampolgári identitás vette át. Végül pedig a hadsereg a dinasztikus állam integratív erejévé lépett elő. (18.)

A tanulmány tengelyében azonban – és ez talán a legjellemzőbb vonása az egész könyvnek – azok állnak, akik végrehajtották Mária Terézia reformjait Magyarországon, akik személyükben jelentették az összekötő kapcsot a birodalom két fele közt. Továbbra is arisztokraták vezették a három növekvő létszámú, leterheltségű és szakszerűsödő kormányhatóságot. A csúcsvezetők bizalmi emberek voltak (Esterházy Ferenc vagy Batthyány Károly). A hivatalokban számos magasra ívelő karriert és több nagy család jövőjét alapozták meg (gondoljunk Grassalkovich Antalra, Festetics Pálra, Fekete Györgyre vagy Niczky Kristófra). Az új magyar közigazgatás első igazi próbatétele az úrbérrendezés volt. (20.) „Az új igazgatási apparátus közvetített Bécs (különösen az Államtanács) és a nemzet közt, ennek tagjai ültek a részletekben döntő vegyes osztrák–magyar úrbéri bizottságokban, majd ők hajtották végre az intézkedéseket királyi biztosként...” (22.)

A porosz kihívás tette nyilvánvalóvá a régi adminisztráció mellett a katolikus ortodoxia inadekvát voltát is a birodalom alátámasztására. (23.) Mária Terézia uralkodása alatt jelentősen módosultak az állam és az egyház erőviszonyai, a katolikus egyház elvesztette hivatali pozícióinak, jövedelmeinek, privilégiumainak egy részét. Az oktatásügy a felvilágosodás hatása alatt álló bürokraták által ellenőrzése alá került. (23–25.) Azt mutatta a Kollár könyve kapcsán kitört botrány, amely kezdetben dominálta az 1764. évben összeülő diéta tárgyalásait, hogy az egyház privilégiumai Magyarországon nemcsak kevésbé voltak kihasználva, mint másutt, hanem az ezek elleni támadást itt a nemesi kiváltságok elleni támadásként értelmezik. (24.) Amikor például Joseph von Sonnenfels az összbirodalmat tartja hazának, nem lehet meglepő Kaunitz vagy Borié magyarellenessége: ők a birodalmat megbontó partikularizmus ellen léptek fel. Az Államtanács a szó igen korai használatával a nacionalizmus álcájának ítélte a magyar alkotmányt. (27.) Evans elemzése rámutat a magyar rendiség és „Bécs” közt a század derekán kiéleződő konfliktus kevésbé ismert motívumaira, és sokkal világosabbá teszi a jelenséget.

Noha a magyar hivatalnoki gárda nem mutatta a birtokos köznemesség „xenofób patriotizmusának” jeleit, mégis patriotának lehet nevezni: „Nagyon kevés kivétellel a nemzet hagyományainak és szabadságainak tiszteletben tartását tanácsolták...” „Ahhoz, hogy a változást aktívan mozdítsák elő az egyetlen lehetséges csatornán keresztül, egyszerre volt szükségük magyar [...] patriotizmusra és szilárd lojalitásra Ausztria iránt, és a két érzés ki is egészítette egymást.” (32.) II. József első lépései anyja és ezen magyar vezető garnitúra korábbi politikáját folytatták, de a magyar alkotmány ellen 1784–1785-től intézett támadása nagy kiábrándulást okozott körükben. (33.) „...Mária Terézia korának kételtű osztrák–magyar patriotizmusát nem lehetett megmenteni. Fokozatosan a helyébe lépett a nyelvi nacionalizmus, amely miközben megnyitotta a nemzet kapuit az egész népesség, illetve legalábbis annak magyar része előtt, lehetetlenné tette a magyarok számára a pozitív azonosulást a birodalom többi részével – és ez a legsúlyosabb következmények árnyát vetette előre a jövőt tekintve.” (34–35.)

„A felvilágosodás gyökerei a Habsburg tartományokban” című tanulmány (1985) bemutatja, hogy a nemzeti kulturális megújulásnak és a felvilágosult abszolútizmusnak az eredete egyaránt a heterogén barokk elleni szerteágazó küzdelemhez vezethető vissza, amely a 18. század első felére esett. A jezsuitaellenesség, a janzenizmus, a piaristák oktatási újításai, általában a külföldről érkező modernebb katolicizmus és az elit egy fontos szeletének bevándorolt mivolta egyfajta korai felvilágosodást hozott létre a Habsburg-birodalomban. Az ellenreformációval szembe fordulva vallási toleranciát hirdetett. (37–44.) Nemcsak egy olyan praktikus, racionális mozgalomról van szó, amely széles fronton támatta a fennálló rendet, hanem az is igaz, hogy ez a mozgalom a régi rendszerben gyökerezett és ehhez kapcsolódott, példának okáért erős történeti érzéket mutatott, illetve kiemelkedő volt a papok szerepe. (49–50.) Ez a felvilágosodás a hetvenes évekre vált éretté. Az állami felvilágosodással egyenrangú kapcsolatban állt, annak nem volt alárendelve. „A jozefinizmus bizonyos mértékig ki tudta használni, ez viszont nagymértékben meghatározta a jozefinizmus sikerét a gyakorlatban.” (53.)

A következő fejezet („Kultúra és tekintély Közép-Európában, 1683–1806”) egy 1990-es előadás eddig kiadatlan változata. A barokk virágzása mögött a dinasztia és arisztokráciájának nagy és nagyméretű építkezésekre ösztökélő katonai és politikai sikerei álltak, illetve a folytatódó ellenreformáció – állítja Evans. (56–58.) Paradox, hogy az ellenséges Franciaország kulturális hatása nőtt meg, s kiszorította a 17. századi latin, itáliai, spanyol hatást. Ez a diplomáciai forradalommal ért tetőfokára, amit jól tükröz a francia nyelvű levelezés elterjedése. (58–59.) Szilézia elvesztése kulturális átstrukturáláshoz is vezetett: a protestáns porosz kulturális fölény kiegyenlítésére azonnal nekiláttak a barokk lebontásának. A jezsuita iskolákat piaristák váltották fel, elterjedt a kamerализmus és a természetjog, illetve a szabadkőművesség. Ekkor is jelentős volt a bevándorlók szerepe az államgépezetben, közülük is kiemelkedett Gerhard van Swieten. (60–61.)

A Habsburg Monarchiához való lojalitás volt a központi kérdés. Jóllehet ez jobban elkülönült a Német-római Császárságtól, mint valaha, a lojalitás mégis döntően Németországra irányult. (61.) A kibontakozó német patriotizmus ezért nemcsak a franciás rokokó udvari tradícióval került szembe, hanem komoly problémákat vetett fel az „osztrák” állam számára is (61–63.) A vallási toleranciára való törekvés, ahogy már láttuk, az ellen-ellenreformáció része volt, és aláásta a „konfesszionális barokk abszolútizmus” egyik oszlopát. Az egész komplexum egyfajta humanizmusba ágyzódott, amelynek történeti érzékenységére R. J. W. Evans már korábban rámutatott. A felvilágosodás terjesztése szempontjából döntő volt az arisztokrácia és egyre fontosabb a tisztikar. Alattuk felduzzadt a hivatalnokréteg. (67–68.) A felvilágosodás képviselői egyre szorosabb szövetségbe kerültek az állammal. (71.) Az állami megrendelésekre épülő kultúra lépett a 18. századi Közép-Európában az udvarra alapozódó kultúra helyébe. Az utóbbi modell viszont messze nem lett olyan sikeres a Habsburg-birodalomban, mint az előbbi: a dinasztikus és arisztokrata patronátus már nem volt hatékony, a középosztály pedig még nem vette át a stafétabotot. (73–74.)

Noha Evans könyvének címében Magyarország van kiemelve a Habsburg-birodalom országai közül, a Csehországgal foglalkozó ötödik fejezet szintén súlypontinak tekinthető.³⁵ A cseh–Habsburg viszony fontos ellenpontja és mércéje a magyar–Habsburg viszonyoknak. Magyarország esetéhez hasonlóan a szerző tulajdonképpen a cseheknél is a hivatalviselő politikai elitet tekinti a legfontosabb összekötő láncszemnek – bár ahogyan a birodalomba való integráltság foka jóval magasabb volt a cseh korona országai esetében, mint az autonómiáját sikerrel őrző Magyarországon, úgy a cseh politikai elit igazi döntéshozó szere-

³⁵ „A Habsburg-birodalom és Csehország, 1526–1848”; első megjelenése: 1991.

pet is játszott a Habsburg-birodalom történetében – ahogyan az imént tárgyalt magyaroknak mindvégig az alkalmazkodás és a végrehajtás jutott ebben a sajátos „valamit valamiért” helyzetben.

A cseh korona országai 1526-ban I. Ferdinánd birodalmának messze a leggazdagabb részét alkották. (76.) Valódi integrálásukra a fehérhegyi csata után került sor. Azonban noha a *Verneuerte Landesordnung* (1627) alkotmányos forradalom volt, az ellenreformáció sikere felekezeti forradalmat jelentett, és az, hogy a földbirtokok fele gazdát cserélt, társadalmi forradalommal ért fel, mindez még mindig nem jelentett abszoluzizmust. Csehország 1620 után is megőrizte autonómiájának javarészét a gyakorlatban. Robert Evans a politikai elit jellegét jelöli meg ennek legfőbb okaként. Kis számú nagybirtokok család dominált az egyházban és az államapparátusban. A külföldiek és a már korábban is birtokos osztrák családok (Dietrichstein, Liechtenstein, Althann, Harrach) mellett a hazaiak voltak a meghatározók (Martinic, Slavata, Lobkowitz, Czernin, Kinsky, Sternberg, Kollowrat, Nostitz, Schlick). Sok megmaradt a rendek befolyásából: általában évente tartottak országgyűlést, és ez hamarosan ismét elnyerte a felirat benyújtásának jogát. A főtisztviselők rendi hivatalviselők is voltak, és az ősi cseh családokból rekrutálódtak. A *Verneuerte Landesordnung* nem érintette a helyi igazgatást. Csehország maradt a Habsburgok leggazdagabb tartománya, és a rendi ellenőrzés egyenesen nőtt is az adó felett. (86–87.) A cseh arisztokrácia birodalmi szerepe volt Csehország provincializációjának egyik legfontosabb következménye – különösen III. Károly koráig. Ők általában a német érdekek ellen léptek fel, s jellemző volt rájuk a magyarellenesség: azt szorgalmazták a magyarokkal szemben, amit ők szenvedtek el az 1620-as években. (88–90.)

Válaszul a cseh rendek illojalitására, ismét megtorlás következett az osztrák örökösödési háború után – a reform álarcában. Csehországnak a birodalomba történő beépítése második, intenzívebb szakasza 1749-ben vette kezdetét. Sor került a kancelláriák összevonására, közös osztrák–cseh legfelsőbb bíróság létrehozására, a helyi közigazgatás újjászervezésére. A nemesség szerepe csökkent a közigazgatásban, és szabályozták a nemesek és az egyház rendszeres adófizetését. (91–92.) Mindamellet azt láthatjuk a 18. század derekán is, amit már a 17. század derekán is észlelhattünk: ezek az integráló lépések a cseheket nagy szerephez juttatták az egész birodalom irányításában: „Ha Csehország pusztán Ausztria egyik tartománya lett is, mégis jelentős mértékben [...] a cseh oligarchia kormányozta Ausztriát.” (94.) Cseh- és Morvaország a jozefinizmus központja lett, II. József vezető munkatársai innen származtak. (93) De tulajdonképpen már korábban Wenzel Anton von Kaunitz is igazi „cseh” politikát folytatott: osztrák–francia szövetséget kovácsolt ahelyett, hogy megbékélésre törekedett volna a Német-római Birodalomban, és támadta a magyar kiváltságokat. De említhetjük még Haugwitz, Hatzfeld, a két Chotek vagy a két Colloredo nevét a vezető politikusok közül, majd Leopold Kollowratét, aki 1806-ban 63 évi szolgálat után vonult nyugalomba a Staatsrat elnökeként. (94–96.) Később Metternich ugyan birodalmi német volt, de csehországi birtokai is voltak, és folytatta Kaunitz külpolitikai programját: „jó kapcsolatokra törekedett Franciaországgal, figyelemre méltóan nem mutatott affinitást szülőföldje, Németország felé, és keményvonalas attitűdöt tanúsított a magyar autonómiával szemben – legalábbis az 1840-es évekig.” Az ő fő riválisa pedig ismét csak egy Kollowrat volt: Franz Anton. (96.)

A Csehország és Ausztria közötti szimbiózis a 19. század elejétől érezhetően, 1848 után pedig drámaian meggyengült, mert a kohéziós erők – mint láttuk – mindig oligarchikusak voltak, ekkor pedig a demokratikus fejlődés kapott lendületet, és megnyílt az út a nacionalizmus térhódítása előtt. (75., 97.)

Evans könyvének második része a nemzeti ébredéssel foglalkozik. A hatodik fejezet a „Nemzetiség Kelet-Közép-Európában: percepció és definíció 1848 előtt” címet viseli. A szöveg egy 1982. évi konferencián hangzott el, s most jelenik meg először. A nemzeti identitás megjelenésének politikai, társadalmi-gazdasági és szellemi okait vizsgálja. (101.) R. J. W. Evans rámutat, hogy a dinamikus nemzeti érzelmek jelentik a térség hozzájárulását a modern világtörténelemhez, s felveti a kérdést, hogy ezek a minden tekintetben lemaradt népek nemzeti tekintetben vajon miért ilyen előreszaladók. Az okokat egyrészt a centralizáló jozefinizmus ellenhatásában látja, másrészt a gazdasági tényezőkben és a polgári átalakulásban, illetve harmadrészt a szellemi légkörben – a felvilágosodástól a romantikáig. De fontosabb talán az, hogy rámutat: mindhárom tényező az identitáshoz kapcsolódik. De ez nem elég, van ugyanis egy negyedik tényező, amely egyesíti is ezeket, mégpedig a recepció folyamata. (102–103.) A szerző, aki a Habsburg–magyar viszonyt, illetve Csehország és a birodalom viszonyát vizsgálva is a kapcsolatokat biztosító tényezőkre helyezte a hangsúlyt, lényegében hasonlóan tesz most a nemzeti ébredés kapcsán is.

Kiemeli a reformáció szerepét nemzeti szempontból, majd a Bécs birodalomépítésének kihívására adott három eltérő reakciót: a magyarok teljesen ellenszegülő nemesi válaszát; a horvátok és csehek félnemesi válaszát, amelyben gyengébb a történelmi hivatkozás; végül a nem privilegizált többiekét. Ugyanakkor rámutat, hogy nem az a lényeg, hogy „történelmi”-e a szóban forgó nemzet vagy nem, mert a nemzeti mozgalmakat mindenütt hasonló erők tartották fenn. (105–107.) „Végül a közösséghez való lojalitás [...] általában győzedelmeskedett az anyagi haladás vagy a szélesebb politikai participáció általánosabb törekvései felett.” (108.) „A nacionalizmus lényegében egyetlen identitás definiálása, az egyént más kultúrákhoz vagy nyelvekhez fűződő kapcsok elszakítása, beleértve a nemzetközi tudományos élet, az egyházi hierarchia vagy a klasszikus hagyomány által támasztott igényeket – és kísértéseket.” (109–110.) „Amint a választás megtörtént, a nyelvhasználat gyakorlata megszilárdult, és az identitás mintája lényegében készen állt.” (111.) Tulajdonképpen az történt, hogy „a létező közösségeket az idők folyamán újradefiniálták”. (113.) Végeredményben pedig a közép-európai régió nacionalizmusa az érett és enyhébb nyugat-európai és a nem európai típusok között helyezkedik el: itt a Nyugat céljai elérhetőnek tűntek ugyan, de valójában távoliak, ami komoly veszélyt rejtett magában. (112.)

A kötet hetedik fejezetében „Határok és nemzeti identitás a közép-európai történelemben” címmel egy eredetileg 1992-ben megjelent tanulmányt olvashatunk. A felvilágosult abszolutizmus egységesítésre törekedett az államnemzet szellemében, írja Evans, és az állampolgári identifikáció szempontjából a határok döntő szerepet játszottak. A kétfejű sást el is helyezték az 1760-as évektől a birodalom határain, a felvilágosodás és az abszolutizmus erői mégis kezdték aláásni a történelmi határok legitimitását. (121.) A felvilágosodás hatásához hozzáadódott a romantikáé, és új nemzetfogalom jött létre, amely a kultúrára épült és nem a földrajzra, és semmi köze nem volt a történelmi határokhoz. (127.) Míg a magyar nacionalizmus teljesen a magyar állam történelmi határai iránt volt elkötelezve, a szlávokat létszámuk az etnikai határok szorgalmazása felé ösztökélte. A németek egyfajta köztes helyzetet foglaltak el ebben a tekintetben. (127–128.) A tanulmány – mint a kötet második felében egyre több fejezete a könyvnek – egészen a máig követi a probléma fejlődését, ahová azonban ez az általában a rendiségre, de különösen a 18. századra összpontosító recenzió már nem követheti. Ide tér azonban vissza Robert Evans is a nyolcadik fejezetben.

Ez II. József uralmának és a nemzeti kérdésnek, tehát két alaposan, de általában egymástól elválasztva kutatott problémának az összekapcsolt vizsgálata.³⁶ Ahogyan kifejtette már idézett klasszikus monográfiájában, a dinasztia, az arisztokrácia és a katolikus egyház a 16–17. században születő Habsburg állam három oszlopa volt. A jozefinizmus lényege Evans szerint egyfelől ennek a háromnak az adaptálása a kor követelményeihez, másfelől pedig kiegészítésük három további pillérrel. Ezek pedig a hadsereg, a bürokrácia és az irányított gazdaság voltak. (viii.) II. József uralma nemcsak a régió abszolutista centralizációjára tett és kudarcba fulladt kísérletet jelentett, amely erős ellenhatást váltott ki, és egyben meg is erősítette a helyi és etnikai identitást. II. József támogatói ugyanakkor egyben a nemzeti kultúrák támogatói is voltak. (134.) A jozefinizmus sokban segítette a nemzeti előrehaladást az anyanyelv használata révén (az oktatásban és a tudományban), vagy a könyvnyomtatásnak és az újságoknak a népnevelés szolgálatába állítása révén. (136.) Az államnemzeti jozefinizmus támogatta a patriotizmust is. Evans a többször megidézett Joseph von Sonnenfelsre hivatkozik, 1771-es *Ueber die Liebe des Vaterlandes* című könyvére, de azután – írja – „egyre nagyobb számban alternatív patrióta lojalitások jelentek meg”. (138–139.) 1785 táján el is vált a jozefinizmus és a nemzeti gondolat útja, és ekkor II. Józseftől sok vezető munkatársa elpártolt. (Gondolhatunk Széchényi Ferencre vagy Skerleczre, de Zinzendorfra vagy Bruckenthalra is.) (135.) A magyar esetről így ír R. J. W. Evans: „ők kínálják a legnyilvánvalóbb bizonyítékot arra, hogy a felvilágosult hazafiak a konzervatívokhoz csatlakozva élesen szembefordultak II. Józseffel, az ősi alkotmányt modern nemzeti célok irányába fordítva.” (140.) A két út szétválását szemléletes példával érzékelteti: II. József csak az Állampolgárság állomásig utazott a Felvilágosodás villamosán, a birodalom nemzeti közösségei pedig kicsit később csak azért szálltak fel a Jozefinizmus villamosára, hogy a Nemzet megállóig utazzanak. (146.)

A következő fejezet a felekezetek és a nemzeti kérdés kapcsolatát vizsgálja Magyarországon 1790 és 1849 közt.³⁷ Evans az 1848–1849. évi véres etnikai összecsapások vallási hátterét vizsgálva bemutatja, hogy ebben az időszakban a vallási alapon szerveződő közösségek egyre inkább nemzeti tartalommal teltek meg, miközben igen erős maradt a premodern felekezeti lojalitás. (147.) Már Vendée példája megmutatta, hogy a szekularizáció polgárháborút eredményezhet. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc idején az egyházak Magyarországon is valódi polgárháborúban képviselték a nemzeti közösségeket. (148.) Mert míg általában a felekezet nem játszott nagy szerepet a magyar nemzeti ébredés korában (153.), a szétszórtan élő német és szlovák lakosság felekezeti megosztott volt (154.), az unitus ruténoknál hiányzott a nemzeti program (161.), és a horvátok körében a modern nemzeti érzés meglepően lassan, csak az 1830-as évektől, a magyarelles illírizmuson keresztül alakult ki (153–154.); a románok és különösen a szerbek viszont 1848-ban nyilvánvalóan felekezeti okokból fordultak a magyar forradalom ellen. De – és Robert Evans következtetésének ez a fontosabb eleme – „míg a vallás sokban hozzájárult a nemzeti érzés születéséhez, az ekkor már kezdett túllépni rajta.” (166.) Bár a magyarok éppen az ortodox egyházhoz tartozókkal csaptak össze különös élességgel, ez a hevesség nem a felekezeti szembenállás következménye volt, hanem a régi területi követeléseknek, a határőrvidék harckészségének, a külföldi provokációnak és a magyar, illetve Habsburg lépéseknek. (168.)

³⁶ „II. József és a nemzeti kérdés a Habsburg-birodalom országaiban”; megjelent egy kötetben 1990-ben.

³⁷ „Vallás és nemzet Magyarországon, 1790–1848”; megjelent eredetileg 1998-ban.

A könyv harmadik részének „Régiók és összjátékuk” a címe. Az első ide sorolt tanulmány, a tizedik fejezet a Habsburg–magyar viszonyról foglalkozik.³⁸ A középpontba itt is a közvetítő pozíciókat elfoglaló figurák kerültek. Láthatjuk, hogy Evans megközelítése alapján különbözik Bérenger-étől és Kecskemétiétől. Ők egy intézmény, a diéta keretei közt törekedtek a Habsburg–magyar viszony megragadására, R. J. W. Evans főhősei pedig javarészt azok, akik ezt a kapcsolatot személyükben testesítették meg: „úgy látom, hogy ez a központi apparátus jelentette az ország és a Habsburg uralkodók kapcsolatában a legfőbb hosszú távú stabilizáló tényezőt.” (177.) Közvetítő szerepüket elsősorban „az ügyek felett gyakorolt ellenőrzés, a személyes kapcsolatok és azon hálózatok révén gyakorolták, amelyek felett befolyásuk volt.” (179.) Hiszen ugyan az 1740-es évektől a magyar korona országai strukturálisan különböztek a többi tartománytól, valamint 1790 és 1848 heves összecsapásokat eredményezett a Habsburg–magyar viszonyban, ezek közt alapvetően békés időszakokat figyelhetünk meg. (175.) Evans úgy véli, hogy ekkor sok tekintetben a kormány és az ellenzék „közös”, tehát egyeztetett politikája (173.) valósult meg még a nyelvi törvénykezésben is (176.), ami szintén a stabilitás felé mutatott. 1840-ben 4300 királyi tisztviselő volt Magyarországon, közülük mintegy ezer a három központi hatóságnál. Soraikban a régi arisztokrácia mellett megtaláljuk az új hivatali arisztokrácia tagjait (példának okáért a három nemzedéken keresztül magas hivatalokat betöltő Mailáthokat), a frissen felemelkedetteket (mint Ürményi, Pászthory vagy Szógyény), továbbá kisebb figurákat (Somogyi János, Kászonyi Dániel). (181.) Meg kell jegyezni, hogy ezen részekben domborodik ki leginkább Robert Evans bámulatos forrásismerete: úgy ír ezekről a történelmi szereplőkről, hogy mindegyikkel kapcsolatban saját, a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyagára támaszkodik.

A magyar politikai élet konfliktusának gyökerét eredeti szemléletmóddal nem a liberális reformprogramban látja. Úgy véli, hogy az érdemi álláspontokat tekintve alig volt különbség a lényeges kérdésekben (közlekedés-, kereskedelem- és iparfejlesztés, az ősiség eltörlése, jogi reform) a politikai elit két szegmense: az ellenzék és a kormánypárt, a liberálisok és a konzervatívok közt. Mindkét fél a feudalizmus és az elmaradottság felszámolásának szükségességét hirdette. (183–184.) A magyar politikai élet vitái „nem célokról, hanem eszközökről folytak” – állítja Evans. (183.) „Magyarország politikai stagnálása két nagyjából egyenlő erejű ellenfél közötti patthelyzetből eredt. Mindegyik uralomra tört, az egyik alulról, a másik felülről.” (185.) Ugyanis szerinte csak „látszólag zajlott az alkotmányos küzdelem a diétán a mágnás-klerikális felsőtábla (amelynek csak kisebbsége volt ellenzéki) és a jómódú birtokos köznemesség által uralt alsótábla közt (amelyen jelentős volt a lojalisták részaránya). A csata egy mélyebb szinten két közigazgatás közt zajlott”: a felülről jövő kezdeményezéseket közvetítő királyi közigazgatás és a megyei közt. (183.)³⁹

Ugyanakkor mégis meg kell állapítania, hogy az alapvető döntéseket nem Magyarországon, hanem Ausztriában hozták, a központi birodalmi szervezetekben csak kevés magyart találhatunk, akik ráadásul éppenséggel Magyarország ellen voltak elfogultak (gondoljunk a 18. század végi *Staatsrat* magyar tagjára, Izdenczy Józsefre). Végeredményben tehát a magyar királyi tisztviselőknek Ausztria politikai struktúrái iránti lojalitása nem nyert viszonzást: gyakoriak voltak a magyar alkotmány felforgatására irányuló törekvések. (187.) Ennek ellenére ez a csoport tűnik a történet, sőt az egész kötet pozitív hőségének. Óvatos kormánypárti reformerek (Apponyi, Mailáth, Bedekovich, Széchen vagy Szógyény) hozták tető alá

³⁸ „A Habsburgok és a magyar probléma, 1790–1848.” Első megjelenése: 1989.

³⁹ A vármegyei hivatalnokok száma körülbelül 6000-re rúgott. (182.)

a mérsékelt liberálisokkal a Habsburg–magyar viszony utolsó megbékülését, a kiegyezést. (191–192.)

A következő fejezetben egy keresztirányú kapcsolat kerül a figyelem középpontjába: Magyarország és Csehország viszonya, amelyet igen ritkán szoktak vizsgálat tárgyává tenni. R. J. W. Evans sokoldalúságát dicséri, hogy hozzáfogott a Habsburgok legnagyobb és leggazdagabb országa kapcsolatának elemzéséhez „birodalmi kontextusban”. (195–196.)⁴⁰ (A magyarul és csehül szintén egyaránt tudó Marie-Elisabeth Ducreux tett még élelműjű megjegyzéseket ehhez a kérdéshez.)

Mint már láttuk, az osztrák örökösödési háborút követő reformok nagyon komoly változásokat vittek véghez Csehországban: egyesítették a kancelláriát az ausztriaival, megadóztatták a nemességet, elsorvasztották a rendi intézményeket, a legfelső bíróság Bécsbe került, és az agrártársadalom új alapokra helyezése vette kezdetét. Tehát míg Magyarország államisága megmaradt, a cseh komolyan beszűkült. (196.) Másfelől pedig – éppen úgy, mint a 17. században – a cseh korona országainak a birodalomba való erősebb integráltsága együtt járt azzal, hogy csehek és morvák vezethették az egész Habsburg monarchiát (Haugwitz, Kaunitz), és csehek álltak az egyesített kancellária élén is. A szerző egyenesen cseh–morva jellegzetességnek mondja az arisztokrata hivatalnok típusát. Az pedig, hogy az ő szerepüket hangsúlyozza ebben a tekintetben is, mint korábban más viszonylatokban, világosan mutatja Evans prioritásait. (196–197.)

Ezekre az alapokra épült a jozefinizmus, az integrált monarchia kiépítésének kísérlete – amely elmélyítette a szakadékot Magyarország és az „örökös tartományok”, főleg Csehország közt. (197.) A cseh–magyar területi súlypont tovább erősödött a Habsburg-birodalomban a napóleoni háborúk területi változásainak eredményeképpen. Jóllehet ekkor már magyar arisztokraták is bekerültek a birodalom valódi vezetésébe (példának okáért Zichy Károly), de a csehek szerepe magasan felülmúlta az övékét. Például a Kollowrat család egyik tagja egy negyedszázadon keresztül irányította a belügyeket. (199.) A nemzeti tényező azonban teljesen megváltoztatta a teljes kérdéskört, és a 19. század derekától még jobban elválasztotta a magyarokat a birodalom többi népétől, így csehektől is. (200.) A németül beszélő cseh elit sokkal szorosabban kötődött a koronához. Csehországban is kiépültek azok az intézmények, mint Magyarországon (múzeum, akadémia), viszont az ország cseh nyelvű lakossága itt elhódította a „németektől” az egész intézményrendszert. (201.)

1848–1849 hiába jelentett homlokegyenest ellenkező tapasztalatokat a magyarok és a csehek, Kossuth és Palacky számára, az ötvenes évek neoabszolutizmusa egyszerre számolta fel a cseh és a magyar államiságot. Az arisztokráciát félreállították, jórészt a cseh főnemességet is, nemcsak a magyar konzervatívokat. (204.) Viszont mivel az uralkodó réteg egészen más jellegű volt a két országban, az abszolutizmus Csehországban elképzelhető volt, Magyarországon azonban hosszú távon lehetetlen. „Csehország hivatalnoki, értelmiségi és vállalkozó osztálya egyre készségesebben azonosult a szélesebb (nagy-)osztrák célokkal, de már kezdte ezeket összekapcsolni a század közepére jellemző mind hevesebb, arrogáns és intoleráns német nemzeti érzelmekkel – jóllehet sokan született csehek voltak soraikban.” Magyarországon viszont a birtokos köznemesség nem kooperált az abszolutizmussal. A föderalista kísérlet az Októberi Diplomával a cseh és a magyar elitek szoros együttműködését hozta – de már elkésve. (204–205.) Robert Evans rámutat arra, hogy a birodalom a csehek és a magyarok ellenében működött bizonyos értelemben (hisz a csehországi németek voltak ekkor a kulcspozíciókban). Ez felvillantotta az együttműködés esélyét

⁴⁰ „Birodalmak és királyságok: Magyarország és Csehország a monarchiában, 1741–1871”. A korábban még nem publikált szöveg egy 1995. évi szegedi előadásra épül.

a csehek és a magyarok közt, de mégsem ez a változat valósult meg. Beust és Andrássy szlávellenes éllel hozták tető alá a kiegyezést, a csehek pedig dühösen reagáltak erre. 1871-ben a morva Hohenwart, Ausztria miniszterelnöke ismert tárgyalásai inkább hoztak volna létre cseh–magyar dualizmust, mint trializmust. Ezt Andrássy teljes erejéből ellenezte, és a németek és a magyarok meg is buktatták. Így a cseh helyzet megoldatlansága az Osztrák–Magyar Monarchia érzékeny pontja maradt. (207–208.) Evansnak az a véleménye, hogy a kiegyezést legalább egy évszázad történései előlegezték meg, és a magyaroknak az állami-ságért nemcsak a 19., hanem már a 18. században is folytatott küzdelmeiben formálódott ki. (ix.)

A 12. fejezet az erdélyi szászokkal foglalkozik⁴¹ széles kronológiai keretek közt, de elsősorban a 18–19. századra összpontosítva. A szerző véleménye szerint a szász identitás tekintetében fordulat ment végbe a 18. század végétől a 19. század végéig terjedő időszakban, de alapjában még lojálisak maradtak a Habsburg-hatalomhoz. (224.)

A 13. fejezet témája a magyarok kapcsolata az Ausztrián túli Németországgal.⁴² Mindig egy belső (magyarországi vagy Habsburg-birodalmi) tényező közvetítette vagy határozta meg ezt a viszonyt. (229.) A szerző közvetetten leteszi a garast a régi kontinuitási vitában is, amikor a jozefinizmus időszakából eredezteti a 19. századi Magyarországot: „Kezdetekben volt – legalábbis a mi szempontunkból – II. József, aki Magyarország 19. századi története nagy részének a forrása akár saját politikája, akár az arra született válasz okán, vagy e kettő kombinációja révén, torz megtestesítőjeként a felvilágosodás által ihletett társadalmi, politikai és intellektuális változásnak.” (229.) A magyar–német viszony ismert csúcspontja 1848, Szalay és Pázmándy Dénes frankfurti útja és a *Reichstag* július 3-i szolidaritási nyilatkozata. A háttérben a nagynémet egységhez fűzött remények húzódtak meg mindkét fél részéről. A kapcsolatok értéke rohamosan hanyatlott ezek elhalványulásával. Előbb a Habsburg-tábor éledt fel, és visszavonatta Frankfurtal határozatát. De a magyar kérdés nem is igazán foglalkoztatta az össznémet parlamentet. Később, szeptemberben a magyarok hiába fordultak az ausztriai *Reichstagh*hoz is, bár ott sok német mellettük foglalt állást. Végül pedig mind a német, mind a magyar forradalmi rezsim elbukott. (235.) A másik fontos időszak a kiegyezéssel veszi kezdetét. Előbb azt látjuk, hogy Beust, a német kívülálló jobban együttértett a magyarokkal, mint az osztrákok. Később pedig az eredetileg pragmatista jellegű Bismarck–Andrássy-kapcsolat valódi elköteleződésé fejlődött. (238–239.) R. J. W. Evans véleménye szerint asszimilált zsidók alkották a magyar értelmiség legnémetbarátabb csoportját: olyanok, mint Marczali Henrik, Angyal Dávid majd Lukács György. (241.)

A könyv negyedik része (*A forradalom és ami utána következik*) már teljesen a jelen recenzio kronológiai illetékességi körén túlnyúló írásokat tartalmaz. A 14. fejezet⁴³ Magyarországnak a Habsburg-birodalomba való integrációját vizsgálja a 19. század derekán, de ennek a kérdéskörnek nem a sokszor tárgyalt alkotmányos oldalát. Evans inkább szimpátiákról és antipátiákról ír, s más kapcsolódások lehetőségéről. A politikai attitűdöket vizsgálja, amelyek mögött általában a tapasztalatok húzódnak meg a háttérben és a kultúra. (247.) A kiegyezés kapcsán idézi Péter Lászlót, hogy az formája szerint az uralkodó meggyezése volt országával. (246.) A kiegyezést lényegében rákényszerítették Ausztriára.

⁴¹ „Az erdélyi szászok: egy német diaszpóra.” Eredetileg egy 1992-ben elhangzott előadás, amely itt jelenik meg először.

⁴² „Magyarország és a német országok a 19. században”. Az eredetileg 1998-ben elhangzott előadás itt jelenik meg először.

⁴³ „Magyarország a Habsburg-birodalomban, 1840–1867: tanulmány a percepciókról”. Első megjelenése: 1986.

(262.) (Érdeemes rámutatni ezen a ponton Robert Evans könyvének egy ki nem mondott konklúziójára: a magyar politika nagy bűne a másik iránti meg nem értés, a szolidaritás hiánya: nem adták meg a nemzetiségeknek a nyelvi jogokat, nem követelték Ausztria lakóinak az igazi alkotmányosságot. Ez utóbbit talán azért, mutat rá a szerző, mert akkor jogukban állt volna elutasítani a kiegyezést (262.) – ami viszont ellentmondott volna felfogásuknak, amely a kiegyezést – mint láttuk – az uralkodó és a nemzet megegyezésének látta, ahol harmadik félnek, az „osztrákoknak” semmi helye sincsen.) Mindenesetre, mondja Evans egy brit történetíró tapasztalatával: a kiegyezés nem hozott létre dualizmust. „Megerősített egy olyan dualitást, amelyet lehetett továbbfejleszteni vagy mérsékelni, de amelyet aligha lehetett teljesen eltörölni... A kiegyezés létrehozta a közös ügyek felépítményét, amely dinasztikus égisz alatt rövidtávon lehetővé tette az együttélést. Az 1867-ben kulmináló evolúció öröksége azonban nem volt képes más területeken tartós kongruenciát teremteni, csak divergenciát” – nem úgy, mint a brit birodalom. (263.) Ezért „a kiegyezés megpecsételte Ausztria és Magyarország fokozatos elidegenedését”. (265.) És – állítja az előző fejezet mondandójával összhangban – „a magyarok egy »modern« Németországra emelték tekintetüket, és ennek egy tartományának tartották Ausztriát, imígyen megtalálva a bismarcki Reichban Magyarország teuton hagyományainak minden büntudattól mentes fókuszpontját, és otthon egyre inkább szuverénnek érezték magukat. Az osztrákoknak a magyar (nyelvű) Magyarország [„Magyar Hungary”] idegen volt új nyelvi korlátai és mindinkább intézményesülő kultúrájának áthatolhatatlan falai mögött.” (264.)

A terjedelmes 15. fejezet a Habsburg-birodalom 1849 és 1867 közti történelmének átértékelését adja.⁴⁴ A neoabszolutista rendszer tehetetlen volt a hagyományos nézet szerint, nem hatékony, stagnáló és retrográd. R. J. W. Evans véleménye szerint viszont „a »neoabszolutista« kormányzat sok fontos tekintetben nem restaurációt hajtott végre, hanem innovációt: széles fronton, világos és ambiciózus programmal, és komoly támogatásra számíthatott.” (268.) Az történt ugyanis, hogy egy minden korábbinál erősebb központosított állam egységes szabályokat vezetett be a teljes birodalomban. Létrejött a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyosság eltörlése: lényegében a forradalom rendszabályai valósultak meg a gyakorlatban. Komoly gazdasági eredményeket értek el: a közlekedés drámai javuláson ment keresztül, a külkereskedelem volumene több mint kétszeresére nőtt, az urbanizáció nagy lendületet vett, az állami jövedelmek kétharmaddal nőttek (Magyarországon a négy-szeresükre), az oktatásügy Leo Thun vezetésével megújult a katolikus egyházzal 1855-ben kötött konkordátum után: Ausztria újjászületett. (268–270., 273–274.) A vállalkozás attaktív voltát mutatja az abban részt vevők széles köre: volt forradalmárok, frankfurti képviselők, bevándorolt értelmiségiek. Ráadásul mindennek igen erősen német jellege volt: a dinasztia sohasem volt németebb, mint az 1850–1860-as években – mondja Evans. (277–278.) Bár teljes vakságot mutattak a nemzeti-nemzetiségi kérdés iránt, csak fokozatosan bontakoztak ki az etnikai igények megvetésének katasztrofális hatásai. (280.)

Majd „hét sovány esztendő felfalta az osztrák állameszme hét kövér esztendejét.” (283.) Módosításokkal próbálkoztak az olasz vereség és az azt követő államcsőd után, de nem sok sikerrel, majd a nagynémet álmok a ködbe veszttek a könnigrätzi vereséggel. Beust vezetésével az osztrák liberálisok feladták a centralizációt, és megegyeztek a magyarokkal, akik már előbb rájöttek, mint Bécs, hogy „csak arra lehet alapozni a Habsburg nagyhatalmat, még egy gyengített változatában is, hogy a monarchián belüli nem osztrák politikai elitek elismerik ennek hasznosságát.” A dualista rendszer (két törvényhozás, kétféle állampolgár-

⁴⁴ „A konföderációtól a kiegyezésig: az osztrák kísérlet, 1849–67”. A szöveg 1994-ben előadás formájában hangzott el, majd 1995-ben meg is jelent.

ság, két jogrendszer) az osztrák kísérlet végét jelentette. A birodalmi álmokat a Balkán felé irányították, ahol már a végzet leselkedett a Habsburgok birodalmára. (290–291.)

Evans a bukás okát nem a társadalmi elmaradottságban vagy a gazdasági összeomlásban látja, nem is a módszerek vitatott voltában (képviselő helyett adminisztráció). Inkább túlterjeszkedése miatt lett sikertelen, a lehetséges szövetségek meg nem kötése miatt, a rossz időzítés miatt, főleg ami a nemzeti és alkotmányos engedményeket illeti. „Emögött belső diszharmónia húzódott meg, beleértve a »titkárság diktatúrájának« fő terhét hordozó hivatalnokokat is, és az, hogy a közügyek nem álltak nyitva még azok előtt sem, akik pedig szimpatizáltak a rendszerrel. Még mélyebben a hivatali identitás dilemmái húzódtak meg, és a fentről, a császár által működtetett rendszer bénult mozdulatlansága... A fiatal Ferenc József teljesebb hatalommal bírt komplexebb szférák felett, mint bármely uralkodó a modern Európában.” (291.) A neoabszolutista kísérlet nemcsak a dinasztia túl sok régi támogatóját idegenítette el, hanem az ideológiák keverése is problematikus volt: „Fenntartották a hagyományos osztrák prioritásokat, köztük a katolikus egyház kulcsszerepét, de ez nehezen illett az új, német nemzeti célokhoz.” (266.) A szerző kifejezetten rokonszenvező összértékelése szerint „az osztrák kísérlet komoly próbálkozás volt, képes a módosulásra és a fejlődésre – bárcsak létrehozói képesek lettek volna egymással harmonizáló célokat kitűzni és korlátaikat reálisan érzékelni.” (292.) Talán, ha már korábban nekiláttak volna, már 1848 előtt, akkor sikerre vihették volna ezt a kísérletet. (291.)

A kötet záró tanulmányának tárgya Közép-Európa mint eszme története.⁴⁵ Az 1848 utáni konföderációs tervek magyarközpontúak voltak, és ezért nem voltak elfogadhatóak a szomszédok számára, semmivel sem inkább, mint a német változatok. (301.) Az 1860-as évektől azonban elterjedt Közép-Európa fogalma, majd eszméje a német nyelvterületen. Legelőször földrajztudósok használták, majd a csúcspontot az első világháború alatt érte el Naumann *Mittleuropa*-tervében. Robert Evans rámutat, hogy „egybeesett »Ausztia« végleges kizárásával Németországból a teljes azonosulás azzal, hogy szükség van egy »Közép-Európára«.” (293.) A koncepciót a két háború közt a náci karolták fel az *Ostpolitik* részeként (300.), majd 1989 után tért vissza hosszú távollétet követően. Azonban mindig inkább terv volt, mint politikai realitás. (303.)

Evans megközelítésmódja ebben a kötetben néha idegen a magyar történészek többsége számára, hisz szimpátiával szemléli a neoabszolutizmus törekvéseit, és inkább a reformkori és század közepi magyar konzervatívok mellett áll, mint a liberális reformprogram mellett, de számunkra talán így még hasznosabb alaposan odafigyelni mondandójára. A kötet egyik látens tanulsága az, hogy nem lehet érezni markáns cezúrát a felvilágosult abszolutizmus és a francia forradalomtól megrettent ferenci abszolutizmus politikája közt, ami pedig a magyar történetírás egyik szokásos premisszája. A szerző azonban meggyőzően érvel álláspontja mellett ebben a tekintetben is. Ezzel legfeljebb akkor nem lehet egyetérteni, amikor azt állítja, hogy az állandó hadseregbe a rekrutálást az 1715. évi *decretum* engedélyezte (30.), s hogy ekkortól vannak magyar ezredek a Habsburgok állandó haderegében (174.), hisz az 1715. évi 8. törvénycikk lényegében arról rendelkezett, hogy a hadsereg fenntartására szolgáló adók kivétele az országgyűlés (és kivételes körülmények közt a *concursum*) kompetenciájába tartozik, és a Habsburg-hadseregben már a 17. század vége óta voltak magyar ezredek. Benedek Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a Bach-korszak hivatalnokainak közel háromnegyede hazai születésű volt a járásokban, a szolgabírák szintjén a rendiség továbbbélése volt a jellemző, a Bach-huszárok jelentős része pedig egykori honvédtiszt volt, hi-

⁴⁵ „Közép-Európa: Egy eszme története”. Az eredetileg egy 2000. évi konferenciára készült írás egyes elemei 2003-ban megjelentek, de a teljes szöveg itt lát először napvilágot.

szen meglepően sokat találunk közülük az alacsonyabb szintre újonnan belépő tisztviselők közt.⁴⁶ Ezért ahogy konvencionális túlzás Kecskeméti Károly részéről a Bach-rendszer tisztviselőinek idegenségét hangsúlyozni (Bérenger–Kecskeméti 380.), úgy talán az is leegyszerűsítés R. J. W. Evanstól, hogy a magyarok nemigen kooperáltak a neoabszolútizmussal, az a *bene possessionatus* nemesség helyett csak bürokrátákra, jelentős részben idegenekre támaszkodott, és sikeres volt a magyarok passzív ellenállása. (204–205.)

Evans könyve lényegében a Habsburg-birodalom 18–19. századi történetének problémaközpontú áttekintése. Politika, társadalom és kultúrtörténet, leginkább a politika társadalom- és kultúrtörténete. Ahogy láttuk, egyik legjellemzőbb vonása azon személyeknek a kiemelése, akik a Monarchia tartományai közt és ezek felett tevékenységükkel megteremtették a kapcsolatokat: a birodalmat vezető első- és még inkább másodvonalbeli hivatalnokok. Az esszé sorozatát az ismerős nevek, arcok, témák fel-felbukkanása teszi lényegében monográfiává. A másik leginkább karakteres vonása a könyvnek a megszokott korszakhatárokon messze átvélő vizsgálat: a cseh–magyar kapcsolatokat tekintve például 1741-től 1871-ig – ily módon jóval mélyebb belátás válik lehetővé a dolgok struktúrájába. Harmadrészt pedig a szerző egészen kivételes nyelvi és forrásbeli kompetenciája okán megnyilvánuló sokoldalúság jellemző Robert Evans könyvére, a német, cseh és magyar források és szempontok váltogatása, ami végül is valóban magasabb szintre viszi fel olvasóját, hogy onnan jobban és másképp láthassa e hozzánk oly közeli problémahalmazt.

A magyar püspökök és a hatalom, 1683–1790

A stuttgarti egyetem fiatal professzora, Joachim Bahlcke a kelet-közép-európai régió kora újkori történetének széles körben elismert kutatója. Tucatnyi kötetet szerkesztett a térség rendiségének, konfesszionizációjának történetéről, a magyar és a cseh korona országainak és tartományainak múltjáról, a legtöbbet Sziléziáéről. Doktori disszertációját a kora újkori cseh történelem első évszázadáról írta.⁴⁷ Itt tárgyalt habilitációs értekezése kiterjedt levéltári kutatásokra építő és a kora újkori magyar egyháztörténetet lényegi elemekkel gazdagító munka, amely a Habsburg-monarchia és a magyar püspöki kar viszonyát tárgyalja a 17. század végétől II. József haláláig terjedő száz évben.⁴⁸

A választott általános elméleti keret a konfesszionizáció paradigmája. Definíciója szerint a konfesszionizáció a kora újkori államképződés számára kulcsfontosságú egyetemes társadalomtörténeti folyamat, szemben a csupán egyháztörténeti fontossággal bíró pusztá konfesszióépítéssel. (15.) Azon protestáns területeken, ahol állam- vagy tartományi egyház volt, állam és egyház szövetsége az utóbbi alávetésével volt egyenértékű, és valódi egyházi autonómia még kálvinista területeken sem érvényesült. (17.) A 18. században tovább erősödött az államegyház eszméje a territorializmus, a természetjog és a felvilágosodás hatására. (18.) A Habsburgok katolikus birodalma azonban csak később gyűrte le az egyházat: döntően 1750 után. Magyarország pedig kivételt jelentett a birodalmon belül is, ezért a 18. századi Magyarország arra példa, hogy a megkésett konfesszionizáció nem segítette a modernizációt, hanem inkább hátráltatta azt. (20., 24.) Ugyanis már a kortársak is két aka-

⁴⁶ Benedek Gábor: Kollektív amnézia: honvédtiszt hivatásvállalás a Bach-korszakban. In: Dobrossy István et al. (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* (= Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003. 394–395.

⁴⁷ Bahlcke, Joachim: *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619).* München, 1994.

⁴⁸ Lásd Bitskey István ismertetését: *Klíó* 15 (2006) 1. szám 127–130.

dályát látták az ország modernizációjának: a rendi struktúrákat és a szekularizáció elmaradt voltát. A könyv középpontjában „a püspöki kar csoportérdekei, ezek felfogása és érvényesítése, továbbá a szembenállás különböző stratégiái és az ellenállás legitimációja áll”. Célja egy régi európai elit vizsgálata rendi testületként. (14.) A cseh prelátusokkal szemben a magyar püspöki kar nem állt nyilvánvalóan az államhatalom szolgálatában, és politikai súlyuk is összehasonlíthatatlanul nagyobb volt. (30.) Előmenetelük viszont mindenképpen Bécshez kötötte őket. Bahlcke ugyanis rámutat, hogy az általa vizsgált időszakban Róma nem utasította el egyetlen olyan püspökjelölt kinevezését sem, akit Bécs magyar püspöki székben óhajtott látni. (78.)

A terjedelmes kötet (a kérdésfelvetés és a források ismertetése utáni) második részében tematikus, majd a harmadikban és negyedikben kronologikus tárgyalást követ. A második rész felvázolja előbb a földrajzi és jogi hátteret, majd a püspökök előmenetelével foglalkozik. A harmadik résznek („Az udvarral való együttműködés formái és korlátai a török kort követően, 1686–1750”) a kooperáció, a negyediknek („Az egyházi autonómia a szuverén államhatalom ellen, 1750–1790”) a konfrontáció a tárgya. Ugyanis a könyv fő tézise szerint a korona és a katolikus egyház a konfesszionalizáció jegyében összekovácsolódott szövetsége (amelyet Evans az osztrák barokk virágzásának egyik tényezőjeként említett) a 18. század első felében még működőképes volt, de század második felére már felmondta a szolgálatot. A magyar püspökök ugyanis – amint azt a legjobban a Padányi Biró Mártonnal kapcsolatos konfliktus mutatja (1750) – ragaszkodtak ódivatúvá vált barokk ideáljaikhoz, és útjaik elváltak a Habsburg abszolutizmusétól, amely már nyitottabb és toleránsabb felvilágosult katolicizmusra törekedett egy felekezeti semleges államrezon érdekeit szolgálva. Magyarország püspökei emellett igen jelentős mértékben veszítettek tért az államigazgatás területén a professzionális laikus hivatalnokai elittel szemben.⁴⁹ Mindez olyan időszakban történt, amelyben az állam támadást indított az abszolút hatalmát korlátozó feudális maradványok ellen, ideértve az egyház privilégiumait is. (Lépéseit nem utolsósorban az mozgatta, hogy a klérus jövedelmei ellenállhatatlan vonzerőt gyakoroltak rá.) A nyílt konfliktus az 1764–1765. évi országgyűlésen tört ki a két fél közt, amikor a magyar püspökök a rendi ellenzék álláspontjára helyezkedtek. Egyszerre képviselték csoportérdekeiket és léptek fel az egyházi autonómia védelmezőiként. Belőlük lett a pápaság legszilárdabb szövetségese a Habsburg-birodalomban. A század végére a régi alkotmány eltökélt védelmezőivé váltak (akárcsak Osztrák Németalföldön), a nemzet szabadsága és az ősi alkotmány szilárd bástyájává.

A könyv kétségkívül legérdekesebb része a püspöki kar társadalomtörténetét vázolja fel, és elsőként tesz kísérletet arra, hogy statisztikai elemzés tárgyává tegye a magyar választott és megyéspüspökök pályafutását. Kiváló saját térképekkel is illusztrálja mondanivalóját. A szerző rámutat egy olyan csoport fontosságára is, amelyet a kutatás mindezidáig jórészt homályban hagyott: a választott püspökökére.⁵⁰ Bahlcke kimutatja, hogy a választott püspökség a megyéspüspökség egyik előszobája lehetett. 1685 és 1790 közt 31 magyar címzetes püspökséget összesen 154-en töltöttek be. Közülük 41-en (azaz 27%-uk) emelkedett megyéspüspökké. A dolgot a másik oldalról tekintve azt mondhatjuk, hogy a vizsgált időszak

⁴⁹ Példának okáért Acsády Ádám püspök volt az utolsó kancellár, aki az egyháziak közül került ebbe a pozícióba. Ezt a hivatalát 1725 és 1732 közt töltötte be. (83.)

⁵⁰ A címzetes vagy választott püspökök nem voltak felszentelve. Róma nem ismerte el őket püspöknek. Általában a régen Esztergom alá tartozó, de időközben Velence vagy az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került püspökségek élére nevezték őket ki. Lásd róluk Joachim Bahlcke magyarul megjelent tanulmányát: *A „Magyar Korona püspökei”. Adalékok az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez.* Történelmi Szemle, 48. évf. (2006) 1–24.

108 megyéspüspökből nem kevesebb, mint 38 (25%) volt korábban címzetes püspök. Míg Nin, Knin, Kotor és Sibenik címzetes püspökei általában megyéspüspökök lettek pár év leforgása alatt, az előrelépésre évtizedekig is kellett várni más címzetes püspöki székekben, illetve voltak olyan címzetes püspökségek, amelyeket a kinevezettek általában idősebb korban kaptak, s ahonnan az előrelépés gyakorlatilag lehetetlen volt. (114–115.) A választott püspököket kétségtelen lojalitás fűzte Bécshez, és fontos szerepet játszottak a diétán is, mondja Joachim Bahlcke. (101.)

A karrierutak feltérképezése rendkívül izgalmas. Az még nem hat a meglepetés erejével, hogy megtudjuk: érseknek vagy gazdag püspöki székre szokás szerint csak olyant neveztek ki, aki már volt másutt püspök, és ott érdemdúsan működött. (79.) Az viszont már újdonság, hogy a 18. században a Habsburg-birodalom hat kúriai követéből négy kapott költségei kompenzációjaképpen és jutalmul magyarországi püspökséget, például Michael Friedrich von Althann a váci (1718-ban). (113.) A választott püspökökből – tehát a tényleg „alulról” érkezőkből – legtöbbször csanádi vagy nagyváradi püspök lett, míg főleg az udvarhoz közel álló arisztokráciának „tartották fenn” a gazdag váci és győri egyházmegyét. (115.) Ennél általánosabban is megfogalmazhatjuk ugyanezt az összefüggést. Bizonyos egyházmegyék az elsők szoktak lenni az egyházi karrierben a püspöki székek betöltését tekintve, míg mások nem. A senj-modrusi, szerémi, erdélyi, csanádi, nagyváradi és pécsi egyházmegye az első volt egy püspök életútjában az esetek több mint 85%-ában, a győri, váci és nyitrai egyházmegye vezetése viszont már nem az első volt pályafutásuk során püspökeik 70–85%-a számára. Míg a megyéspüspökök kétharmada csak egy helyen szolgált, Esterházy Imre négyben is: Vácán, Zágrábban, Veszprémben és végül Esztergomban a primási székekben – ahogy Kollonich Lipót is a vizsgált korszakot megelőzően. (116.)

Bahlcke külön vizsgálat tárgyává teszi a bíborosokat. Esztergomi érsekként lett bíboros Keresztély Ágost (1706) és Batthyány József (1778), kalocsei érsekként Csáky Imre (1717), győri püspökként Kollonich Lipót (1686) és Philipp Ludwig von Sinzedorf (1727), váci püspökként Michael Friedrich von Althann (1719). Két váci püspök később lett bíboros (bécsi érsekként): Kollonich Zsigmond (1727) és Anton Migazzi (1761), valamint két bíboros kapott magyarországi püspökséget: Alvaro Cienfuegos (1735, Pécs) és Franz Hrzan von Harras (1799, Szombathely). A bíborosok csoportjának három jellemzője volt: a magas születés, a befolyásos család és a feltétlen császárhűség. Nagy részük császári diplomata volt, és mindahányan császári előterjesztésre kapták meg a bíborosi kalapot. Ez tehát inkább volt tekinthető császári mint pápai kitüntetésnek. Feltűnő, hogy közülük csupán kettő volt születésére nézve is magyar. (120–122.)

Öt pályaképet részleteiben is megismerhetünk a könyvben: Esterházy Imrét (1663–1745), aki zágrábi püspökként a horvát rendek szóvivője volt a *Pragmatica Sanctio* elfogadásakor 1708-ban, majd veszprémi püspök (1723–1725) és kancellár. Végül a primási székre emelkedett a konszolidáció óta az első született magyarként (1725–1745), köszönhetően minden kétségen felül álló lojalitásának. (125–135.) A 17. században jellemző módon felemelkedő birodalmi arisztokrata családból származott Michael Friedrich von Althann (1680–1734), aki a császár szolgálatában római karriert futott be. 1718-ban lett püspök és 1719-ben bíboros. (Joachim Bahlcke megfigyelése szerint a váci egyházmegye kormányzása egyszerre volt jellemző belépési pont volt az örökös tartományok irányából, s egyszersmind a bíborosi méltóság előszobája. (144.) 1720 és 1722 közt a császár szentszéki követe volt, kiváló diplomata, majd nápolyi alkirály. Azután kegyvesztett lett, 1728-tól Vácra vonult vissza, s életének utolsó időszakát az udvarral szemben konfliktusok jellemezték. A húszas–harmincas években a Habsburgok magyarországi valláspolitikájával szembeni makacs ellenállása kü-

lönös jelentőséget kölcsönzött személyének. (143–147.)⁵¹ Összességében Joachim Bahlcke megállapítja, hogy az Esterházy és a Patachich családok tagjainak szembeszökő sikere ellenére ez a főleg arisztokratákból verbuválódó társadalmi csoport még mindig nem volt annyira zárt a korban társadalmilag, mint példának okáért a lengyel vagy a német birodalmi püspöki kar. (127.)

A tipikus egyházi pályaképek megrajzolása mellett a harmadik rész ötödik fejezete a könyv legnagyobb újdonsága, amelyben Bahlcke Poroszország szerepének és általában a külpolitikai tényezőnek a vizsgálatával gazdagítja a Habsburg uralkodók és a magyarországi protestáns kisebbség viszonyának képét: az osztrák–porosz dualizmus összefüggéseibe helyezi bele a magyarországi felekezeti ellentétek problematikáját. Ez az a fejezet, amelyet magyar történész aligha tudott volna így megírni. Meglepve tapasztalhatja az olvasó, hogy a *Reich*nek részét nem képező Magyarország a 17. század második felében és a 18. század első felében újra és újra a protestánsok érdekvédelmét ellátó *Corpus Evangelicorum* tanácskozásainak középpontjában állt a *Reichstag*on. Tiltakozása nyomás alá helyezte a Habsburg-kormányzatot. A magyar protestánsok egyenesen fő védelmezőjüknek tekintették Brandenburg-Poroszországot. (214–215.) Jóllehet a *Reichstag*ban a vallási viták mehökkentő módon a korábbiakhoz képest még meg is szaporodtak a 18. századra, de ekkor már nem a vallás volt az elsődleges, hanem a hatalmi politika dominált. A *Corpus Evangelicorum*ot és a *Corpus Catholicorum*ot Ausztria, Poroszország és Hannover (vagyis Nagy-Britannia) pusztá eszközeiké tették. A vallási kérdések propagandaanyaggá, ürügyekké váltak. (218.) És míg a fellépések, a porosz követ tiltakozásai nemigen hoztak a magyar protestánsok számára valódi eredményeket, hatásosan segítették a Német-római Birodalomban a porosz–osztrák dualizmus kiépülését, állapítja meg Joachim Bahlcke. (224.)

Alapos és kiváló a 18. század második felét tárgyaló IV. rész. Mindazonáltal kérdéses a könyv fő tézisének érvénye, hogy tudniillik valóban 1750 jelenti-e a cezúrát, amikor a lojális magyar püspöki kar a rendi ellenzéki útjára tért. Mivel a bánáti és a horvát esettanulmány nem igazán képes áthidalni a könyv érvelésének időbeni szakadékát, az kronológiailag lyukas marad. Így a kooperáció és a konfrontáció korszaka közti határvonalat nemcsak az *Enchiridion de fide* botrányának idejénél, hanem szinte bárhol el lehetne helyezni. Maga Bahlcke is szépen dokumentálja a főpapok ellenzékiességét abban a helyzetben, amikor III. Károly az intoleráns magyar katolikus többséggel szemben rendszeresen legalább részben a támogatását kérő protestáns kisebbség pártját fogta, gróf Erdődy Gábor egri püspök betiltott vitairatától (1721) (204.) kezdve a haláláig (1729) a rendi ellenzékiességet megtestesítő Nádasdy László csanádi püspök részletesen ismertetett szereplésén át (191–198.) egyes katolikusoknak, például gróf Althann bíboros váci püspöknek a *Carolina Resolutio* elleni tiltakozásáig. (212.) Természetesen maga a *Carolina Resolutio* (1731) is tekinthető az egyházi autonómia kárára végrehajtott állami előrenyomulásnak.

Padányi Biró Márton veszprémi püspök többször említett könyve (1750) nem teológiai értekezés volt, hanem napi politikai állásfoglalás. Ő attól tartott, hogy a protestánsok jogainak kiterjesztésére a diéta megkerülésével kerül sor, márpedig igazi barokk főpapként meg volt győződve arról, hogy minden protestáns hitehagyó. (228.) II. Frigyes a sziléziai püspökön át fordult a pápához az ügyben egy evangélikus lelkész kérésére, majd végül a bécsi

⁵¹ Bahlcke Adam Aleksandar Patačičnak vagy a hagyományos magyar írásmód szerint Patachichnak (1716–1784) és Klimó Györgynek (1710–1777) lényegében csak előmeneteléről beszél (135–142.), a bécsi olasz családból származó, egy horvátországi (1764), majd az erdélyi püspöki széket (1773) elfoglaló, Mária Terézia egyházi reformjaiban közreműködő Pius Manzador (1706–1774) pályafutásának viszont Magyarországhoz nincs igazán köze. (147–150.)

nuncius és mások (például a bécsi érsek) nyomására Mária Terézia elrendelte a könyv elkobzását. (235–238.) Az eset a bécsi politika megváltozását példázza Joachim Bahlcke szerint, az átmenetet „az ausztrókatolicizmustól, a specifikusan osztrák barokk kegyességtől, annak minden politikai folyományával együtt egy új, következményeiben a nyilvános élet szekularizációját támogató politizálás és gondolkodásmód felé, amely felekezeti kötöttségek nélkül az állam érdekeit kívánta az előtérbe helyezni.” (242.) Ahogy az imént láttuk, R. J. W. Evans ennél jóval korábbra teszi a korai felvilágosodást a Habsburgok birodalmában (persze elsősorban annak központjára gondolva), mint amely felveszi a harcot a barokk katolicizmussal. Ami viszont a magyar püspököket illeti, még azok a személyiségek sem sorolhatók ide, akik Padányi ellenpólusaként szerepelnek a század derekán. Még egy olyan „janzenista-reformkatolikus” püspököt is, mint Barkóczy egri püspök, majd primás (249–250.), Bahlcke végül is csupán barokk és felvilágosodás közti tipikus *átmeneti* figurának minősít. (252.)

De az 1750. évnél elhelyezett cezúrát nemcsak korábbra is lehetne helyezni, azt akár későbbre is lehetne tolni. (Végül is tehát az összkép közel félszázados átmenetet mutat.) A nyílt konfliktus ugyanis az államhatalom és a magyar püspöki kar közt csak 1764-ben tört ki. Ezen az országgyűlésen lett a felvilágosodás és a felvilágosult abszolútizmus ellenfele sok felvilágosult püspökből, mert a Habsburgok egyházpolitikai reformjai fenyegették a klérus politikai és egyéb kiváltságait, hiszen a királynő kísérletet tett a nemesség és az egyház megadóztatására. Kollár könyve felerősítette a Febroniusé (1763) kiváltotta vitát: érvényesül-e az állam uralma az egyház felett? Kollár szerint a magyar királynak törvényhozó hatalma van egyházi ügyekben, s a nemesség nem teljesíti az ország védelmének kötelezettségét. Ez támadást jelentett a magyar rendi alkotmány ellen, mégpedig annak leggyengébb láncszeme, a klérus felé irányozva. (270–274.) A szokásokkal ellentétben a prelátusok az ellenzék élére álltak. Még a beteg primás sem volt hajlandó nyílt állásfoglalásra a királyi előterjesztések mellett.⁵² A botrányos *Vexatio dat intellectum* című röpirat is feltehetően az ő tudtával született. (275–283.) A Kollár könyvéről folytatott vita három hónapig blokkolta a diéta munkáját, míg végül Migazzi és Kaunitz tanácsára Mária Terézia meghátrált. A püspökök új helyzetbe kerültek, és a magyar ügy védelmezőivé avaszták. (274–277.) Ahogy Joachim Bahlcke fogalmaz: két következtetés adódott számukra 1764 után: egyfelől a rendi ellenzékhez közeledtek a belpolitikában, másfelől – kihasználva Róma és Bécs viszonyának kiegyensúlyozását – Rómához fordultak védelemért az abszolútizmus egyházpolitikája ellen. (288.) A hatvanas években még a felvilágosult reformkatolicizmus képviselői, a jezsuitaelenes magyar püspökök is a „taktikai ultramontanizmus” álláspontjára helyezkedtek. (254.) A magyar püspöki kar lett Róma fő szövetségese a Habsburg-birodalomban. (289.) Az pedig, hogy ők az 1770-es évek közepétől egységesen tudtak fellépni, nem utolsósorban a bécsi nuncius, Garampi szervezőmunkájának volt köszönhető. (292.) 1781-ben a püspöki kar közös iratban tiltakozott II. József egyes egyházpolitikai rendelkezései ellen. (328.) Mivel a felvilágosodott egyházpolitika teljesen II. József nevével fonódott össze, sajnálatos, hogy a könyv ennek már nem adja részletes bemutatását. Mintha a nyolcvanas évek tárgyalásához érve már elfogyott volna a szerző ereje, és az utolsó éveket ezért csak futólag tárgyalja. Már csak tíz oldal választja el az olvasót a konklúziótól, mikor a tárgyalás kronológiai tekintetben még csak 1782 tavaszánál tart (337.), tehát a jozefin évtized nagyobbik részére már alig jutott figyelméből.

⁵² Ámbár rá gróf Pálffy Miklós kancellár idézett emlékirata szerint már 1758-ban is aligha lehet számitani. (261.)

A könyv egyes pontjain talán célravezetőbb lett volna a részletesebb kontextualizációval érthetővé tenni a részleteket az olvasók számára, tudniillik például kifejtteni, hogy az 1526. évi kettős királyválasztás után Szapolyai János, majd János Zsigmond királysága végül az ország keleti területeire szorult vissza, s így született a független (és szinte teljesen protestáns népeességű) Erdélyi Fejedelemség. Szintén említést érdemelt volna, hogy Magyarország túlnyomórészt protestáns vallású területté vált a 16. század végére, hogy érthető legyen a rákövetkező ellenreformáció, a felekezeti ellentétek és a katolikus püspökök által játszott szerep – vagy például az, hogy a gyulafehérvári püspöki szék miért állt üresen 1566-tól másfél évszázadon keresztül. (74.) Bahlcke úgy véli, hogy a választott püspökök magas számuk miatt jelentős szerepet játszottak az országgyűlés felsőtábláján. (101.) Magam viszont úgy gondolom, hogy jóllehet nem igazán vagyunk még azzal tisztában, miként hozott döntéseket a felsőtábla, bizonyosnak tűnik az alsótáblai gyakorlat és a *vota non numerantur sed ponderantur* elv érvénye következtében, hogy a címzetes püspökök számuk ellenére aligha gyakorolhattak jelentős befolyást a diétai határozatokra.

Egy nemrég megjelent forráskiadvány tükrében úgy tűnik, gróf Batthyány József kalocsai érsek nem tartotta 1764-ben teljesen jóvátehetőnek Kollár Ádám vétkeit (277.), hiszen azt javasolta neki, hogy engesztelje ki egy védekező irattal a diétát.⁵³ Az általam ismert források nem támasztják alá azt az egy anonim, talán Benczúr Józsefhez köthető pamfletre alapozott véleményt sem, hogy a püspököknek korlátlan hatalmuk lett volna vármegyéikben. (314.) Akár még igaz is lehet az, hogy egyetlen táblabíró sem lehetett kinevezni Esterházy Károly egri püspök beleegyezése nélkül az ő egyházmegyéjében, de már feltétlenül fenntartással kell kezelni a röpirat írójának azt az általános tézisét, amely szerint „Magyarország püspökei és az örökös főispánok⁵⁴ viszik valójában az ügyeket a vármegyékben. Hatalmuk mindenütt korlátlan és önkényes, és teljes joggal lehet őket a vármegye zsarnokainak nevezni.” (315.) A magam részéről a 18. század végén inkább egy autonóm, a helyi *bene possessionatus* nemesség által vezetett vármegyei apparátussal találkoztam Somogy megyében (ahol mindig világi főispán volt). Ha a helyi önkormányzat „már a 18. század elejétől szúrta a Habsburgok szemét” (317.), annak oka inkább ez az autonómia volt, mint az, hogy a püspök vagy a főispán akarata korlátlanul érvényesült volna. Az 1764–1765. évi diéta nem évi 310 000, hanem 700 000 forintos adóemelésről döntött végül (a nemesi testőrségre szánt összeggel együtt). Noha Bahlcke hivatkozik a törvénytárra, amikor mindehhez hozzáteszi, hogy a nemesi felkelés és adómentesség, illetve az urbárium reformja megoldatlan maradt (286.) – de ez afféle „negatív eredmény”, hiszen a törvénytárban minderről értelemszerűen egy szó sincs, ahogyan egyébiránt az adó összegéről sem.

Egyes kisebb horderejű állítások is korrekcióra szorulnak: a zágrábi nagyprépostot és a premontrei rend általános helynökét is említeni kellene a felsőtáblán megjelenésre jogosult egyháziak közt⁵⁵ – bár valóban nemigen voltak jelen a 18. századi diétákon. Sok vita folyt abban a kérdésben, hol üljenek az arisztokrata apátok és prépostok. (31.) A főszabály az, hogy az alsótáblán foglaljanak helyet (ahogyan azt 1741. július 23-án a deklarálták⁵⁶), bár ismételtlen megszegték ezt a szabályt a 18. században. 1722–1723-ban Johann Georg von

⁵³ Soós István (szerk.): *Kollár Ádám Ferenc levelezése*. Budapest, 2000. 160–161.

⁵⁴ Helyesen: örökletes főispánok.

⁵⁵ 1625:61. tc. és 1715:73. tc.

⁵⁶ Országgyűlési Könyvtár 700.478: Gyurikovits-gyűjtemény, *Diarium diaetae anni 1741 continuum usque ad diem 27 julii, desunt augem menses augustus, september, october et respective november 256–260.* (Az oldalszámozás a kötetbe másodikként bekötött tisztázati példányra vonatkozik, mely az utolsó tíz oldal híján az első szöveg másolata.)

Mannaggetta kulcsszerepe ellenére sem volt királyi biztos (107.), a diéta részére megküldött megbízólevélben neve nem szerepel.⁵⁷ A máramarosi püspökségről beszélve félrevezető „Erdély keleti megyéit” említeni (44.). A diétán a *Status Catholicus* nem a „teljes prelátusi rend”, azaz főpapság volt (212.), hanem beleszámítottak a világiak is. Meglepő állítás, hogy Esterházy Imre zágrábi püspöknek a *Pragmatica Sanctio* horvátok általi elfogadásában játszott szerepe miatt azután büntetésül külön széken kellett ülnie a diétán. (183.) Az országgyűlés felsőtábláján ugyanis a prelátusok a felsőtáblán egy hosszú asztal mellett ültek rang szerint. Én csak arról hallottam, hogy a bíborosoknak adtak külön, kissé oldalt álló széket, hogy ezzel a lépéssel átvágják a néha kibogozhatatlan precedencia-kérdés gordiuszi csomóját.

Bahlcke azt állítja,⁵⁸ hogy Klimó Györgynek címzetes püspöki kinevezése főrendiházi helyet biztosított (1744). A prímás és a nádor pedig Mária Teréziához fordultak, mert nem volt elfogadható, hogy „egy szlovák kézműves fia előbb foglalja el helyét a felsőtáblán, mint Csáky János gróf...” (102.) Nemcsak az a furcsa, hogy 1741 és 1751 közt nem volt diéta, és nemcsak az, hogy a felsőtáblán a főpapok és a főurak külön (egy hosszú asztal két oldalánál) ültek, s precedenciavitájuk általában csak egymás közt volt, de meghökkentő: miért éppen Csákyval ütközött volna Klimó precedencia tekintetében? A forrás, ha ismételten megnézzük, megadja a választ: a nádor és a prímás közös levele azt javasolja, hogy Csáky János gróf a Helytartótanácsnál kapjon [előbb] szavazatot: „*ad votum consilii L[ocum]-t[enentia]lis*”⁵⁹ És valóban: Klimó György 1744-től, gróf Csáky János pedig 1743-tól volt helytartótanácsos.⁶⁰

Joachim Bahlcke Tóth István György emlékének ajánlotta 2001-ben megvédett habilitációs értekezését, és a kötet végén magyar, horvát és szlovák nyelvű rezümé olvasható. Ez a méltányolandó erőfeszítés, hogy tudniillik közvetlenül megszólítsa a régió történéseit, emlékezetünkbe idézheti Közép-Európa története kutatásának legnagyobb nehézségét: a közös problémák, sőt a népek közös birodalmi politikai keretekben zajló múltjához a nyelvek zavarba ejtő sokszínűsége társul. A régió kora újkori történetének manapság alig van hozzáértőbb kutatója Joachim Bahlckénál: miután részletes vizsgálatokat publikált Sziléziáról és Csehországról, most a magyar nyelvet megtanulva írta meg ezt a könyvet. Sokoldalú forrásfeltárást végzett, még az Esztergomi Prímási Levéltárban is kutatott. Munkája a forrásokat új megvilágításba helyezi, és markáns tézist fogalmaz meg egy olyan kulcsfontosságú társadalmi csoportról, amelyet az utóbbi évtizedekben elhanyagolt a magyar történetírás.

(A közlemény második része az *Aetas* következő számában lesz olvasható.)

⁵⁷ Országgyűlési Könyvtár 700.489: Gyurikovits-gyűjtemény, *Acta publica diaetae Poseniensis in diem 20am junii 1722 indictae ac die 19a junii 1723 conclusae collecta per Georgium Gyurikovits*.55–56. Lásd még: Gróf Károlyi Sándor *önéletrása és naplójegyzetei*. Kiadja Szalay László. Pest, 1865. 124.

⁵⁸ Lásd még: Bahlcke: *Adalékok*, 14.

⁵⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) A 30 [Magyar kancelláriai levéltár, *Litterae archiepiscopaliūm*] 2. csomó 539:1744. (=MOL Ft 29786. doboz) A másik megidézett forrás Klimó György novi püspök említett kancelláriai tanácsossága forrás csupán (1749), nem egy precedenciaügyre. Az ülés tárgya Barkóczy egri püspök két folyamodványa az egyházmegyéjében lakó katolikusokról és nem katolikusokról: MOL A1 [Magyar kancelláriai levéltár, *Originales referadae*] 21. csomó 10:1749 (=MOL Ft 9969. doboz).

⁶⁰ Ember Győző: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848*. Budapest, 1940. 198–199.